

A 07.00.01
Ա-29

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ
ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

ԱԼԵՔՍԱՆՅԱՆ ԿԱՐԻՆԵ ՎԱՆԻՉԿԱՅԻ

ԱԼԵՔՍԱՆԴՐԱՊՈԼԻ ԳԱՎԱՌԸ
1918թ. ԴԵԿՏԵՄԲԵՐԻՑ -1921թ. ԱՊՐԻԼԸ

*Է.00.01- «Հայոց պատմություն» մասնագիտությամբ
պատմական գիտությունների թեկնածուի
գիտական աստիճանի հայցման ատենախոսության*

ՍԵՂՍԱԳԻՐ

ԵՐԵՎԱՆ 2005

Ատենախոսության թեման հաստատվել է ՀՀ ԳԱԱ Պատմության ինստիտուտի գիտական խորհրդում

ԳԻՏԱԿԱՆ ՂԵԿԱՎԱՐ՝

պատմական գիտությունների դոկտոր,
Ա.Ս.ՎԻՐԱԲՅԱՆ

ՊԱՇՏՈՆԱԿԱՆ ԸՆԴԴԻՄԱԽՈՍՆԵՐ՝

պատմական գիտությունների դոկտոր,
պրոֆեսոր Ա.Ս.ՅԱԿՈՒԲՅԱՆ

պատմական գիտությունների թեկնածու
Յ.Գ.ԶԱՏԻԿՅԱՆ

ԱՌԱՋԱՏԱՐ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒԹՅՈՒՆ՝

Երևանի պետական համալսարան

Ատենախոսության պաշտպանությունը կայանալու է 2005թ. հունիսի 14-ին, ժամը 14.00-ին ՀՀ ԳԱԱ Պատմության ինստիտուտում գործող 004 մասնագիտական խորհրդի նիստում (Հասցե՝ 375019, ք.Երևան, Մարշալ Բաղրամյան 24գ):

Ատենախոսությանը կարելի է ծանոթանալ ՀՀ ԳԱԱ Պատմության ինստիտուտի գրադարանում:

Սեղմագիրն առաքված է 2005թ. մայիսի 13-ին:

Մասնագիտական խորհրդի գիտական քարտուղար
պատմական գիտությունների թեկնածու՝

Կ.Գ.Խաչատրյան

2140-2005

ԱՏԵՆԱԽՈՍՈՒԹՅԱՆ ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԲՆՈՒԹԱԳԻՐԸ

ԹԵՄԱՅԻ ԱՐԴԻԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ

Ալեքսանդրապոլի գավառի 1918-1921թթ. պատմության հիմնահարցերի ուսումնասիրումը կարևոր է ինչպես Հայաստանի առաջին Հանրապետության, այնպես էլ խորհրդային Հայաստանի առաջին ամիսների պատմության օբյեկտիվ լուսաբանման տեսանկյունից:

Հայոց պատմության 1918-1921թթ. շրջանը, չնայած հարուստ փաստական նյութի առկայությանը, ոչ միայն երկար ժամանակ համակողմանի ուսումնասիրված չէր, այլ ներկայացված էր հիմնականում խորհրդային և սփյուռքահայ մեծ մասամբ դաշնակցական հեղինակների տրամագծորեն իրար հակառակ մոտեցումներով: Վերջին ժամանակներս պատմական նոր պայմաններում հնարավորություն է ստեղծվել այդ շրջանի պատմության բազմակողմանի լուսաբանման համար:

Մեր կողմից ուսումնասիրվող թեման Առաջին հանրապետության պատմության ուսումնասիրության մեջ առանձնահատուկ տեղ է գրավում ոչ միայն այն պատճառով, որ այդ պատմության բաղկացուցիչ մասն է կազմում, այլև այն, որ այդ ժամանակաշրջանում Ալեքսանդրապոլի գավառում տեղի ունեցած իրադարձությունները պայմանավորված լինելով Հայաստանի Հանրապետության ներքաղաքական կյանքով և արտաքին հարաբերություններով, որոշակի պարզություն են մտցնում նաև դրանց լուսաբանման գործում: Հայաստանի Հանրապետության նշված շրջանի պատմության մասին ամբողջական պատկերացում կազմելու տեսակետից հրատապ նշանակություն է ստանում նրա պատմականորեն ձևավորված տարածքների պատմության ուսումնասիրությունը:

Հայաստանի կարևոր տարածաշրջաններից մեկի՝ Ալեքսանդրապոլի գավառի 1918-1921թթ. սոցիալ-տնտեսական վիճակի և ներքաղաքական կյանքի պատմության ուսումնասիրման արդիականությունը կայանում է նրանում, որ նշված հիմնահարցերի բազմակողմանի վերլուծությունը կնպաստի իր անկախ պետականությունը նորից վերագտած հայ ժողովրդին զերծ մնալ սխալներից, իսկ պետական իշխանության մարմիններին վարել ներքին կշռադատված քաղաքականություն:

Թեմայի ուսումնասիրությունը արդիական է նաև նրանով, որ ատենախոսությունում բերված փաստերը մի անգամ ևս ապացուցում են թուրքերի կողմից Արևմտյան Հայաստանում և Օսմանյան կայսրության այլ վայրերում իրագործած հայոց ցեղասպանության քաղաքականության շարունակականությունը:

ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅԱՆ ՆՊԱՏԱԿՆ ՈՒ ԽՆԴԻՐՆԵՐԸ

Ատենախոսության նպատակն է՝ ինչպես նորահայտ, այնպես էլ նոր մեկնաբանություններ պահանջող արխիվային փաստաթղթերի և վավերագրերի, թեմային առնչվող պատմագիտական գրականության քննախույզ ուսումնասիրման հիման վրա ներկայացնել և փորձել լուծել հետևյալ հիմնախնդիրները.

- Վարչատարածքային կառուցվածքը և ժողովրդագրական պատկերը Ալեքսանդրապոլի գավառում 1918թ. դեկտեմբերից-1920թ. նոյեմբերը.
- Սոցիալ-տնտեսական դրությունը Ալեքսանդրապոլի գավառում 1918թ. դեկտեմբերից-1920թ. նոյեմբերը.
- Ներքաղաքական կյանքը Ալեքսանդրապոլի գավառում 1918թ.դեկտեմբերից-1920թ. նոյեմբերը.
- Մայիսյան ապստամբությունը Ալեքսանդրապոլի գավառում 1920թ. մայիսին
- Ալեքսանդրապոլի գավառի բռնազավթումը թուրքերի կողմից 1920թ. նոյեմբերին
- Թուրքական զինակալման քաղաքականությունը Ալեքսանդրապոլի գավառում

- Ալեքսանդրապոլում խորհրդային իշխանության հաստատումը և բոլշևիկյան Յեդկոմի գործունեությունը 1920թ. նոյեմբեր - 1921թ. հունվար ամիսներին:

- Թուրքիայի վարած հայաջինջ քաղաքականության ծանր հետևանքները Ալեքսանդրապոլի գավառի բնակչության համար:

ՅԵՏԱԶՈՏՈՒԹՅԱՆ ԺԱՄԱՆԱԿԱԳՐԱԿԱՆ ՇՐՋԱՆԱԿՆԵՐԸ

Աշխատությունը ժամանակագրական առումով ընդգրկում է 1918թ. դեկտեմբերից մինչև 1921թ. ապրիլը՝ Ալեքսանդրապոլի գավառից թուրքերի առաջին հեռանալուց մինչև նրանց երկրորդ հեռանալը:

ՅԵՏԱԶՈՏՈՒԹՅԱՆ ՄԵԹՈԴԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ

Ուսումնասիրությունը կատարվել է պատմական բազմաբնույթ նյութերի քննախույզ վերլուծությունների, փաստերի համադրման և ընդհանրացումների միջոցով: Մեծված են իրենց սպառած հակազիտական մի շարք տեսակետներ, որոնք խորհրդային տարիներին տիրապետող են եղել պատմագիտության մեջ:

ՀՐԱՆԱԳՐԱԳԻ ՌԻՍԿՄԱՍԻՐՈՒԹՅԱՆ ԱՍԻՃԱՆԸ

Ուսումնասիրվող թեմայի վերաբերյալ ամբողջական և հատուկ ուսումնասիրություններ չկան, իսկ նրա առանձին կողմերը լուսաբանող աշխատություններում դրանք մեկնաբանված են խորհրդային և սփյուռքահայ, մեծ մասամբ դաշնակցական հեղինակների տրամազծորեն իրար հակառակ մոտեցումներով, գաղափարաքաղաքական նկատառումներով: Թեմայի ուսումնասիրության համար կարևոր են Հայաստանի Հանրապետության սոցիալ-տնտեսական վիճակին, հասարակական-քաղաքական կյանքին, խորհրդային Ռուսաստանի արևելյան քաղաքականությանը, 1920թ. թուրք-հայկական պատերազմին, Հայաստանի խորհրդայնացմանը վերաբերող աշխատությունները:

Հայաստանի Հանրապետության սոցիալ-տնտեսական իրավիճակը ներկայացվել է այնքանով, որքանով որ անհրաժեշտ է եղել ցույց տալ խորհրդային իշխանության հաստատման անխուսափելիությունը: Չնայած այս հանգամանքին մեր թեմայի համար հետաքրքրություն է ներկայացնում Վ. Միքայելյանի աշխատությունը, որտեղ նա հատուկ քննարկման առարկա է դարձրել Առաջին հանրապետության գյուղատնտեսության իրավիճակը, անդրադառնալով նաև Ալեքսանդրապոլի գավառի գյուղացիության դրությանը:¹ Վ. Միքայելյանը ներկայացրել է նաև Հայաստանի գյուղատնտեսության քայքայման գործում 1918 թվականի թուրքական արշավանքի կործանարար դերը: Սակայն հարկ է նշել, որ ինչպես Վ. Միքայելյանը, այնպես էլ մյուս խորհրդահայ պատմաբանները ներկայացնելով թուրքական արշավանքի ավերիչ հետևանքները, դրանք ևս պայմանավորել են դաշնակցական կուսակցության վարած հակախորհրդային, անջատողական քաղաքականությամբ:² Հետխորհրդային տարիներին ՀՀ սոցիալ-տնտեսական դրության և մշակութային հիմնահարցերին անդրադարձել են Հ. Ջատիկյանը և Ա. Հակոբյանը: Մեր թեմայի համար հետաքրքրություն են ներկայացնում Ջատիկյանի ատենախոսությունը, որտեղ քննարկված են հանրապետության մատչելի և արտաքին առևտրի, հարկերի, հաղորդակցության միջոցների, գաղթակա-նության ու որբախնամ աշխատանքների հիմնահարցերը:³ Գաղթականության և

որբերի խնամքի խնդիրներին է անդրադարձել Ա. Հակոբյանը:¹ Գ. Վարդանյանը իր աշխատության մեջ քննարկելով հանրապետության դպրոցական գործի, բարձրագույն մասնագիտական կրթության կազմակերպման միջոցառումները, անդրադարձել է նաև Ալեքսանդրապոլի գավառի դպրոցական կյանքի, համալսարանի բացման հարցերին:²

Հայ պատմագրության մեջ քիչ է ուսումնասիրված Հայաստանի Հանրապետության կառավարման համակարգի ձևավորման հիմնահարցերը: Ալեքսանդրապոլի ներքաղաքական կյանքի ուսումնասիրության տեսակետից արժեքավոր են մայիսյան ապստամբության վերաբերյալ աշխատությունները: Հարկ է նշել, որ մայիսյան ապստամբության թեման հայ պատմագրության ամենից շատ արծարծված թեմաներից է եղել: 1918-1920թթ. պատմությամբ հետաքրքրվողների համար այն ունեցել է առանցքային նշանակություն, այն առումով, որ դրա հետ է կապվել Հայաստանի Հանրապետության անկումն ու խորհրդայնացումը: Այսպես, եթե խորհրդահայ պատմաբանները մայիսյան ապստամբությունը գնահատել են որպես Հայաստանի խորհրդայնացման զլխավոր փորձ, փառապանծ ապստամբություն, ապա դաշնակցական հեղինակները իրենց հերթին հանրապետության անկումը պայմանավորելով թուրք - բոլշևիկյան դաշինքով, մայիսյան ապստամբությունը համարել են դրսի ուժերի գործողությունների արդյունք, դավաճանություն հայ ազգի շահերին: Նշված երկու դեպքում էլ հեղինակները հարցին մոտեցել են գաղափարաքաղաքական նկատառումներով, զանց առնելով պատմական փաստերի իրողությունը: Ուսումնասիրվող թեմայի վերաբերյալ այս առումով հետաքրքրություն են ներկայացնում Ա. Ալիխանյանի, Հ. Կարապետյանի, Վ. Միքայելյանի, Ծ. Աղայանի, Գ. Ղարիբջանյանի, Գ. Գալոյանի, Ա. Մելքոնյանի և Մ. Արզումանյանի աշխատությունները:³

Հետխորհրդային տարիներին ևս նոր մոտեցումներ չեն եղել այս հարցի վերաբերյալ: Մասնավորապես Լ. Խուրշուդյանը անդրադառնալով Հայաստանի կոմունիստական կուսակցության գործունեությանը, նրան մեղադրում է ժողովրդի միասնությունը պառակտելու, հակապետական ապստամբություն կազմակերպելու, Ռուսաստանի և Թուրքիայի նվաճողական քաղաքականությանը աջակցելու համար:

¹ Հակոբյան Ա., Հայաստանի խորհրդարանը և քաղաքական կուսակցությունները (1918-1920թթ.), պատմական գիտությունների դոկտորի գիտական աստիճանի հայցման ատենախոսություն, Երևան, 1998:

² Տես Վարդանյան Գ., Մշակույթը Հայաստանի առաջին Հանրապետությունում (1918-1920թթ.), Երևան, 2003:

³ Ալիխանյան Ա., Սովետական Ռուսաստանի դերը հայ ժողովրդի ազատագրման գործում, Երևան, 1958: Լույնի Գ. Օրջոնիկիձեն և խորհրդային կարգերի հաստատումը Հայաստանում, Երևան, 1974: Աղայան Ծ., Հոկտեմբերյան ռևոլյուցիան և հայ ժողովրդի ազատագրումը, Երևան, 1957: Լույնի, Հոկտեմբերը և հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարը, Երևան, 1982: Արզումանյան Մ., Արհավիրքից վերածնունդ, Երևան, 1973: Ղարիբջանյան Գ., Ալեքսանդրապոլի բոլշևիկյան կազմակերպությունը 1917-1920թթ., Երևան, 1953: Լույնի, Մայիսյան ապստամբությունը Հայաստանում 1920թ., Երևան, 1955, Կարապետյան Հ., Մայիսյան ապստամբությունը Հայաստանում 1920, Երևան, 1961: Միքայելյան Վ. Հայաստանի գյուղացիությունը սովետական իշխանության համար մղված պայքարի ժամանակաշրջանում, Երևան, 1960: Մելքոնյան Ա., Մայիսյան ապստամբության պատմության հարցի շուրջը, Երևան, 1965: Գալոյան Գ., Մայիսյան հերոսական ապստամբությունը Հայաստանում, Երևան, 1960, նույնի, Հերոսական մայիսից-հաղթական նոյեմբեր, Երևան, 1980: Լույն Պատմության քառուղիներում: Ազատագրված ժողովրդի վերածնունդը, Երևան, 1982: Լույնի Рабочее движение и национальный вопрос в Закавказье (1917-1922), Ереван, 1969.

¹ Միքայելյան Վ. Հայաստանի գյուղացիությունը սովետական իշխանության համար մղվող պայքարի ժամանակաշրջանում 1917-20թթ., Երևան, 1960:

² Կարապետյան Հ., Մայիսյան ապստամբությունը Հայաստանում 1920թ., Երևան 1961թ., էջ 27:

³ Ջատիկյան Հ., Հայաստանի Հանրապետության ներքին դրությունը 1918-1920թթ. (պետական, սոցիալ-տնտեսական և մշակութային կյանքի հիմնահարցեր), պ. գ. թ. գիտական աստիճան հայցելու ատենախոսություն, Երևան, 1996:

Բայց միաժամանակ գրում է, որ Հայկոմկուսն այդ ժամանակ փոքրաքանակ էր, առաջատար կուսակցությունների թվին չէր պատկանում, իր հետևից լայն ժողովրդական զանգվածներ չէր տանում:¹ Գ. Գալոյանը Հայաստանում ծայր առած հեղափոխական շարժումները պայմանավորում է Անդրկովկասում խորհրդային Ռուսաստանի քաղաքական ակտիվությամբ, մեղադրում է Ալեքսանդրապոլի բոլշևիկներին հակապետական գործողությունների համար:²

Հայաստանի քաղաքական համակարգի ուսուսմանսիրության փորձեր են արվել հիմնականում հետխորհրդային տարիներին: Ալեքսանդրապոլի գավառի ներքաղաքական կյանքի ուսուսմանսիրության առումով արժեքավոր է Արարատ Հակոբյանի Հայաստանի Հանրապետության քաղաքական համակարգի անբաժան մաս կազմող խորհրդարանի և քաղաքական կուսակցությունների փոխհարաբերությունների ուսումնասիրությունը:³ Պաշտպանության և բուլշևիկների փոխհարաբերությունների տեսակետից մեր թեմայի համար կարևոր է Ռ.Փիրումյանի աշխատությունը:⁴ Կենտրոնական և տեղական իշխանության մարմինների գործունեությանը և փոխհարաբերություններին է անդրադարձել Վ.Վիրաբյանը:⁵

Սփյուռքահայ մի շարք հեղինակներ Հայաստանի Հանրապետությունում ստեղծված սոցիալ-տնտեսական և քաղաքական իրավիճակը պայմանավորում են դաշնակցական կուսակցության միաձուլման կառավարմամբ, և ընդհանրապես, Հայաստանի Հանրապետության անկման և հայ ժողովրդի ապրած ողբերգության հիմնական մեղավորը համարում դաշնակցությանը՝ իր վարած ներքին և արտաքին քաղաքականության համար: Ներքին կյանքում նշվում է պետական և հեղափոխական սկզբունքների զուգակցման անկարողությունը, իսկ արտաքին քաղաքականության մեջ՝ արևմտամետ կողմնորոշումը: Այս տեսակետից ուսումնասիրվող թեմայի համար հետաքրքրություն են ներկայացնում Լ.Թյությունճյանի, Ա.Եսփուճյանի, Լ.Չորմիսյանի, Գ. Չալխուշյանի, Հ. Գանգրունու աշխատությունները:⁶

Թուրքերի կողմից Ալեքսանդրապոլի գավառի գրավման, տեղի հայ բնակչության նկատմամբ իրականացրած քաղաքականության տեսակետից հետաքրքիր են խորհրդային Ռուսաստանի արևելյան քաղաքականությանը, խորհրդաբուրքական հարաբերություններին և, հատկապես, թուրքերի վարած հակահայ քաղաքականությանը վերաբերող աշխատությունները:⁷ Չնայած, որ շրջանառության մեջ է դրվել հարուստ փաստական նյութ, մարքս-լենինյան

մեթոդով զինված խորհրդահայ պատմաբաններին հնարավորություն չի տվել համոզիչ լուծումներ գտնել վերը հիշատակված հարցերի վերաբերյալ: Խոսքը վերաբերում է հատկապես թուրք-բոլշևիկյան դաշինքին և հայ ժողովրդի կյանքում ունեցած դրա հետևանքներին: Հայ պատմաբանները, զովաբանելով խորհրդային Ռուսաստանի արևելյան քաղաքականության սկզբունքները, ի տարբերություն խորհրդային պատմաբանների, որոնք թուրքական շարժումն համարում էին ազգային ազատագրական, իսկ հայերի նկատմամբ կատարած զազանությունները՝ պատահականություններ,¹ թուրքական շարժմանը տալիս են հակասական, երկակի բնույթ ազգային ազատագրական և նվաճողական: Ըստ այդմ էլ, մի կողմից՝ ներկայացնելով թուրքերի վարած եղեռնի քաղաքականությունը, մյուս կողմից՝ խորհրդային Ռուսաստանի Թուրքիային կատարած զիջումները՝ Կովկասում խաղաղությունը պահպանելու գործում, համարում են դիվանագիտական մեծ հաջողություն: Խոսքը վերաբերում է հատկապես Ե.Սարգսյանի և Է.Չոհրաբյանի աշխատություններին:² Վերջիններս քննադատելով թուրք պատմաբանների և քաղաքական գործիչների այն տեսակետները, որ խորհրդային Ռուսաստանը ևս Անդրկովկասի խորհրդայնացման գործում ունեցել է Թուրքիայի օգնության կարիքը, համոզիչ պատասխան չեն տալիս այն հարցին, թե ինչու են էր կայանում խորհրդա-թուրքական դաշինքի հիմքը: Լավագույն դեպքում այն ներկայացվում է որպես Ռուսաստանի կողմից անշահախնդիր օգնություն թուրք ժողովրդի ազգային-ազատագրական շարժմանը: Ինչ վերաբերում է թուրք-հայկական հարաբերությունները կարգավորելու գործում խորհրդային Ռուսաստանի շահագրգռվածությանը, ապա այն ներկայացվում է որպես անշահախնդիր օգնություն հայ ժողովրդին: Բնականաբար անհասկանալի է մնում, թե ինչու է Հայաստանի Հանրապետության կառավարությունը իրաժարվում դրանից: Հեղինակներն այն բացատրել են Հայաստանի կառավարության վարած հակախորհրդային քաղաքականությամբ:

Հետխորհրդային տարիներին վերը նշված պատմաբաններ նորովի են մեկնաբանել նշված հարցերը: Ե. Սարգսյանը օրինակ, խորհրդային Ռուսաստանի քաղաքականությունը անվանել է «քաղաքական անվայելուխ խաղ»:³ Չենք կարող չնշել հատկապես Է. Չոհրաբյանի արժեքավոր աշխատությունը, որտեղ հեղինակն ոչ միայն նորովի է լուսաբանել խորհրդային Ռուսաստանի քաղաքականությանը, այլև անդրադարձել է թուրք-հայկական պատերազմի հետ կապված բոլոր հարցերին: Այստեղ մեզ հետաքրքրում է հատկապես Ալեքսանդրապոլի գավառի գրավման հարցերը:⁴ Այս առումով հետաքրքիր է նաև Լ. Խուրշուդյանի աշխատությունը, որտեղ նա գնահատելով խորհրդային Ռուսաստանի քաղաքականությունը, ուղղակիորեն գրում է.«Ռուսաստանը հանդես էր գալիս ոչ թե Հայաստանի

¹ Տես Խուրշուդյան Լ., Հայաստանի բաժանումը 1920 թվականին, Երևան, 2002, էջ 171:

² Տես Գալոյան Գ., Հայաստանը և մեծ տերությունները 1917-1923թթ., Երևան 1999, էջ 153:

³ Տես Հակոբյան Ա., Հայաստանի խորհրդարանը և քաղաքական կուսակցությունները (1918 - 1920թթ.), Երևան, 1988:

⁴ Տես Փիրումյան Ռ., Հայաստանը ՀՀ-Բուլշևիկ Յարաբերությունների Ոլորտում (1917-1921թթ.), Երևան, 1997:

⁵ Տես Վիրաբյան Վ., Հայաստանի առաջին հանրապետության ներքին գործերի նախարարությունը (1918-1920թթ.), Երևան, 2003:

⁶ Տես Թյությունճյան Լ., ՀՀ-ն իբրև պետական գործոն, Կ.Պոլիս, 1921, Ա.Եսփուճյան, ՀՀ քաղաքական, զինվորական, տնտեսական, ընկերային կացությունը, Գահիրե, 1972, Լ.Չորմիսյան, Կուսակցությունները, Երևան, 1995, Գ. Չալխուշյան, Ի՞նչ էր և ի՞նչ պետք է լիներ մեր ուղին, Պուլքոն, 1923, Հ.Գանգրունի, Հայաստան 1920-1921թթ. և միջազգային դիվանագիտությունը, Պեյրուս, 1986:

⁷ Ե. Սարգսյան, Թուրքերի նվաճողական քաղաքականությունը Անդրկովկասում 1918թ, Երևան 1964: Է. Չոհրաբյան, Սովետական Ռուսաստանը և հայ-թուրքական հարաբերությունները /1920-1922թթ./, Երևան, 1979:

¹ А.Ф.Миллер, Очерки новейшей истории Турции, М. 1948, А.М.Шамсутдинов, Советско-турецкая дружба в годы освободительной борьбы Турции в 1919-1922 г.г., М. 1960, его же, Национально-освободительная борьба в Турции 1918-1923 г.г., Хеуфец А.Н., Октябрь и национально-освободительное движение народов востока, М. 1967.

² Տես Սարգսյան Ե., Թուրքերի նվաճողական քաղաքականությունը Անդրկովկասում 1918թ., Երևան, 1964: Չոհրաբյան Է., Սովետական Ռուսաստանը և հայ-թուրքական հարաբերությունները 1920-1922թթ. Երևան, 1979:

³ Տես Սարգսյան Ե., Պավադիր գործարք, Հայաստան- Ռուսաստան-Թուրքիա, Երևան, 1995:

⁴ Տես Չոհրաբյան Է., Թուրք- հայկական պատերազմը և տերությունները, Երևան, 1999:

պաշտպանությանը, այլ պարզապես ցանկանում էր ժամանակ չահել Հայաստանը խաղաղ խորհրդայնացնելու համար:¹

Մեր թեմայի ուսումնասիրության համար կարևոր են նաև մյուս խոշոր տերությունների քաղաքականությանը վերաբերող աշխատությունները: Հետխորհրդային տարիներին հայ պատմաբանները փորձել են ներկայացնել Հայաստանի Հանրապետության պատմությունը խորհրդային Ռուսաստանի և Անտանտի տերությունների շահերի ուղղությամբ: Այս առումով արժեքավոր են նաև Ա.Հակոբյանի, Գ.Գալոյանի, Գ.Մախմուրյանի, Մ.Կարապետյանի աշխատությունները:² Նրանց կողմից շրջանառության մեջ դրված մոր փաստաթղթերը, օտարազգի պատմաբանների ուսումնասիրությունների, ամերիկյան և բրիտանական արխիվների արժեքավոր նյութերը, մեզ հնարավորություն են տալիս պատկերացում կազմել ԱՄՆ-ի, Անգլիայի և խորհրդային Ռուսաստանի վարած քաղաքականության մասին: Հատկապես մեր թեմայի ուսումնասիրության համար կարևոր է Գ. Գալոյանի աշխատությունը, որտեղ նա ներկայացրել է մեծ տերությունների քաղաքականությունը հայկական հարցում:

Ալեքսանդրապոլի բոլշևիկյան Հեղկոմի գործունեությունը անդրադարձած գրեթե բոլոր պատմաբանները այն համարել են տեղական երևույթ, որպես Ալեքսանդրապոլի կոմունիստական կազմակերպության լուրջ սխալ, որը իբր, ազնվաբար ընդունվել է նրանց կողմից և շտկվել:³ Ալեքսանդրապոլի Հեղկոմի գործունեությունը նույնիսկ համարվել է տեղի առանձին բոլշևիկների սխալի արդյունքը:⁴ Հետխորհրդային տարիներին ևս Ալեքսանդրապոլի Հեղկոմի գործունեությունը համարել են Ալեքսանդրապոլի կոմունիստական կազմակերպության սխալը, թուրքամետ կողմնորոշման արդյունք: Լ.Խուրշուդյանը, ներկայացնելով Հայկոմկուսի Կենտկոմի դիրքորոշումը թուրք-հայկական պատերազմի վերաբերյալ, գրում է, որ Կենտկոմի այս դիրքորոշումը պաշտպանել և իրականացրել է միայն Կոմկուսի Ալեքսանդրապոլի գավառային կոմիտեն, իսկ Հայաստանի մյուս շրջաններում խոսք կարող է գնալ միայն առանձին կոմունիստների մասին, քանի որ Հայկոմկուսն այդ ժամանակ շատ փոքրաքանակ էր և իր հետևից լայն ժողովրդական զանգվածներ չէր տանում:⁵ Է. Ջոհրաբյանը մերժելով հայ պատմագրության մեջ հաստատված այն կարծիքը, որ հայոց բանակը չի կռվել բոլշևիկյան պրոպագանդայի հետևանքով, բացառություն է համարում Ալեքսանդրապոլի բոլշևիկների և քաղաքային ինքնավարության կողմից թուրքերին

աղ ու հացով դիմավորելու, ինչպես նաև Ալեքսանդրապոլի Հեղկոմի ստեղծման և թուրքերի հետ համագործակցելու փաստը:¹

Ալեքսանդրապոլի գավառում թուրքերի իրականացրած գործողությունները թե խորհրդահայ պատմաբանները և թե դաշնակցական գործիչները որակել են որպես ցեղասպանություն: Սակայն խորհրդային պատմաբանները դրանում մեղավոր են համարել Հայաստանի կառավարությանը խորհրդային Ռուսաստանի օգնությունը չընդունելու, իսկ դաշնակցական հեղինակները բոլշևիկներին թուրքերի հետ համագործակցելու համար:

Հայ պատմագրությունը տարբեր մոտեցումներով է ներկայացնում նաև Ալեքսանդրապոլի պայմանագրի կնքումը: Խորհրդահայ պատմաբաններն այն համարում են դավաճանություն հայ ազգի շահերին, իսկ դաշնակցական գործիչները գտնում են, որ դրանով փրկել են հայ բնակչությանը ֆիզիկական բնաջնջումից: Չնայած խորհրդային մեթոդոլոգիային, Ալեքսանդրապոլի պայմանագրի լավագույն վերլուծություն կարելի է համարել Է.Ջոհրաբյանի աշխատությունը:²

Հայաստանի առաջին հանրապետության վարած արտաքին քաղաքականության, հասարակական-քաղաքական կյանքի, ներքին դրության հիմնահարցերի խորհրդահայ, հետխորհրդային, մասամբ նաև սփյուռքահայ պատմագրության կողմից կատարված ուսումնասիրությունների արդյունքները համակարգված ներկայացված և վերլուծված են Ս. Քառյանի աշխատությունում:³ ՌԻՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅԱՆ ԱՂՔՅՈՒՐԱԳԻՏԱԿԱՆ ՀԵՆՔԸ: Օգտագործված աղբյուրները պայմանականորեն կարելի է բաժանել չորս խմբի.

Առաջին խմբի մեջ են մտնում արխիվային սկզբնաղբյուրները, փաստաթղթեր, վավերագրեր և այլն: Դրանք հայտնաբերվել են Հայաստանի ազգային արխիվից:

Երկրորդ խումբը կազմում են հրատարակված տպագիր սկզբնաղբյուրները, դեկրետները, հրամանների, փաստաթղթերի, բազմաբնույթ նյութերի ժողովածուները:⁴

Երրորդ խմբի մեջ են մտնում ատենախոսության համար կարևոր նշանակություն ունեցող Հայաստանի առաջին Հանրապետության հասարակական-քաղաքական գործիչների աշխատություններն ու հուշագրությունները:

¹ Տես Խուրշուդյան Լ., Հայաստանի բաժանումը 1920թ., էջ 205:

² Հակոբյան Ա., ՀՀԳ 9-րդ Ընդհանուր ժողովը, Երևան, 1994: Նույնի, Հայաստանի Հանրապետություն, Երևան, 1992: Գալոյան Գ., Հայաստանը և մեծ տերությունները 1917-23թթ., Երևան, 1999: Махмуран Г., Лига нации, Армянский вопрос и Республика Армения, Ереван, 1999. Ее же, Политика Великобритании в Армении и Закавказье в 1918-20гг., Время белого человека, Ереван, 2002, Կարապետյան Մ.Ս., Հայաստանը 1912-1920 թվականներին, ուսումնական ձեռնարկ ԲՈՒՀ-երի համար, Երևան, 2003

³ Տես Կարապետյան Մ., 1920 թվականի հայ-թուրքական պատերազմը և Սովետական Ռուսաստանը, Երևան, 1965, էջ 50:

⁴ Տես Ղարիբջանյան Գ., Հայաստանի կոմունիստական կազմակերպությունները սովետական իշխանության համար մղվող պայքարում, Երևան, 1955, էջ 465:

⁵ Տես Խուրշուդյան Լ., Հայաստանի բաժանումը..., էջ 169:

Չորրորդ խումբը՝ դա ուսումնասիրվող ժամանակաշրջանի պարբերական մամուլն է:¹

ՈւՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅԱՆ ԳԻՏԱԿԱՆ ՆՈՐՈՒՅԹԸ ԵՎ ԳՈՐԾՆԱԿԱՆ ՆՇԱՆԱԿՈՒԹՅՈՒՆԸ

Ալեքսանդրապոլի գավառի սոցիալ-տնտեսական դրությունը և հասարակական-քաղաքական կյանքը 1918թ. դեկտեմբերից-1921թ. ապրիլը առանձին ուսումնասիրության առարկա չեն եղել: Հրապարակի վրա եղած աշխատություններում ուղղակի կամ մասնակիորեն շոշափվել են այդ ընթացքում Ալեքսանդրապոլի գավառում տեղի ունեցած իրադարձությունները կապված Հայաստանի հանրապետության նշված ժամանակաշրջանի ներքին և արտաքին քաղաքական խնդիրների հետ: Սակայն դրանք ամբողջական և ամփոփ պատկերացում չեն տալիս մեր կողմից ուսումնասիրվող թեմայի մասին: Մանավանդ որ, Ալեքսանդրապոլի գավառի նշված ժամանակաշրջանի սոցիալ-տնտեսական և քաղաքական կացությունը, կազմելով Հայաստանի Հանրապետության պատմության բաղկացուցիչ մասը, ուսումնասիրված է խորհրդահայ և սփյուռքահայ, մեծ մասամբ դաշնակցական գործիչների իրարամերժ տեսակետներով: Այս առումով, մեր սույն ուսումնասիրությունը առաջին փորձն է տալու Ալեքսանդրապոլի գավառի սոցիալ-տնտեսական դրության և հասարակական-քաղաքական կյանքի բազմակողմանի և ամբողջական պատմությունը որոշակի ժամանակահատվածում, այն է՝ 1918թ. դեկտեմբերից - 1921թ. ապրիլը:

Հայաստանի Հանրապետության վարչական նոր բաժանման և Շիրակի մարզի կազմավորման պայմաններում, ուսումնասիրությունը ուսանելի կլինի մարզի պատմական զարգացման առանձնահատկությունները հաշվի առնելու և նրա կառավարումը լավագույնս կազմակերպելու համար, ինչպես նաև մարզի ուսումնական հաստատություններում երկրամասի պատմության ուսումնասիրման համար:

ԱՏԵՆԱԽՈՍՈՒԹՅԱՆ ՓՈՐՁԱՔՆՆՈՒԹՅՈՒՆԸ

Ատենախոսության նյութերը գեկուցվել են 1996, 1998, 2005թթ. «Շիրակի պատմանշակութային ժառանգությունը» հանրապետական երկրորդ, երրորդ, վեցերորդ գիտաժողովների և ՀՀ ԳԱԱ Պատմության ինստիտուտում 1999թ-2000թթ. կազմակերպված երիտասարդ գիտաշխատողների 26-րդ և 27-րդ նստաշրջաններում: Ատենախոսությունը քննարկվել և երաշխավորվել է պաշտպանության ՀՀ ԳԱԱ Պատմության ինստիտուտի նորագույն պատմության բաժնում:

ԱՏԵՆԱԽՈՍՈՒԹՅԱՆ ԿՈՌՈՒՑՎԱԾՔԸ ԵՎ ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆԸ

Ատենախոսությունը բաղկացած է ներածությունից, երկու զլուխներից /վեց ենթազլուխներով/, վերջաբանից, սկզբնաղբյուրների և գրականության ցանկից, ընդհանուր ծավալը 176 էջ է:

ՆԵՐԱԾՈՒԹՅՈՒՆՈՒՄ հիմնավորված են ուսումնասիրվող հարցի արդիականությունը և հրատապությունը, գիտական նշանակությունը և նորույթը, ժամանակագրական շրջանակները, որոշված են ատենախոսության նպատակն ու

¹ Շիրակի աշխատավոր, Մարդկայնություն, (Ալեքսանդրապոլ) Աշխատանք, Հառաջ, Ժողովուրդ, Հայաստանի աշխատավոր, Հայաստանի ծայն, Կոմունիստ (Երևան), Աշխատավորի ծայն (Կարս):

հիմնադրույթները, ներկայացված են օգտագործված աղբյուրները, պատմագիտական գրականությունը:

ԱՌԱՋԻՆ ԳՈՒԽԸ՝ «Ալեքսանդրապոլի գավառը 1918թ. դեկտեմբերից-1920թ. նոյեմբերը», բաղկացած է երեք ենթազլուխներից՝ ա/Ալեքսանդրապոլի գավառի վարչատարածքային կառուցվածքը և բնակչությունը, բ/Ալեքսանդրապոլի գավառի սոցիալ-տնտեսական դրությունը, և գ/Ալեքսանդրապոլի գավառի ներքաղաքական կյանքը:

19-րդ դարի վերջին և 20-րդ դարի սկզբին Ալեքսանդրապոլի գավառը Երևանի նահանգի ամենահոծ հայկական բնակչություն ունեցող գավառն էր: Սա պայմանավորված էր պատմա-քաղաքական պատճառներով, ռուս-թուրքական և ռուս-պարսկական պատերազմների հետևանքով առաջացած հայ բնակչության տեղաշարժերով: Ալեքսանդրապոլի գավառի բնակչության թիվը գնալով աճում է: 1915 թվականի եղեռնի հետևանքով Ալեքսանդրապոլի գավառ են տեղափոխվում փախստական արևմտահայեր: 1916 թվականին Ալեքսանդրապոլի գավառում /քաղաքի հետ միասին/ բնակվում էին 227115 մարդ, որոց հայեր էին 202505-ը: Ալեքսանդրապոլ քաղաքում ապրում էր 51800 մարդ, որից հայեր էին 45646-ը:¹

Պատահական չէր, որ արևմտահայությանը եղեռնի ենթարկելուց հետո 1918-1921թթ. թուրքերն իրականացնում են արևելահայ այդ խոշոր հատվածի բնաջնջումը: Այն հայերի նկատմամբ իրականացվող եղեռնի քաղաքականության վերջին ակորդը պիտի լիներ:²

1918թ. մայիսին թուրքական զորքերը գրավում են Ալեքսանդրապոլի գավառը և նրա մեծ մասը Բաթումի պայմանագրով անցնում է Թուրքիային:³ Թուրքերը գրավված շրջաններում շարունակում են արևմտահայության նկատմամբ իրականացրած թալանի ու կոտորածի քաղաքականությունը: Նրանք իրենց կատարած գործողություններին օրինական տեսք տալու համար օգտագործում են տեղական կառույցները: Թեև 1918թ. մայիսի 15-ից Ալեքսանդրապոլն ընկնում է թուրքական տիրապետության տակ, սակայն նրանք այստեղ չեն մտցնում օսմանյան կայսրության մեջ գործող օրենքներն ու հիմնարկությունները, այլ օգտագործում են տեղական ցարական կառավարությունից մնացած օրենքներն ու վարչական կառույցները:⁴ Տեղական կառույցների պահպանումը թուրքերին հնարավորություն էր ընձեռում թալանել բնակչությանը ոչ միայն ուղղակի կողոպուտի, այլ զանազան «օրինական» միջոցներով:

Թուրքերը հատուկ կազմակերպված ծրագրով իրականացնում են հայ բնակչության, մասնավորապես երիտասարդ, կարող ուժերի ոչնչացումը: Նրանք առանձնակի դաժանություն էին ցուցաբերում դիմադրություն ցույց տվող բնակչության նկատմամբ, բացառելով դիմադրության ամեն մի փորձ:⁵ Բնակչությանը դիմադրելու հնարավորություններից զրկելու նպատակով հավաքում ու կոտորում են հայկական զորքի շարքերում ծառայած, մանավանդ,

¹ Տես Գ. Գ. Саркисян, Население Восточной Армении в XIX – начале XXв., Ереван 2002.

² Տես Ավետիսյան Հ., Հայկական հարցը 1918թ., Երևան, 1997, էջ 9, Документы и материалы □□ внешне□ политике Закавказья и Грузии. Тифлиси, 1919, с. 10-11.

³ Տես ՀԱԱ, ֆ. Պ- 222, ց. 1., գ. 24, ք. 332: Հայաստանը միջազգային դիվանագիտության և սովետական արտաքին քաղաքականության փաստաթղթերում (1828-1923թթ.), Երևան, 1972, էջ 533: Ավետիսյան Հ., Հայկական հարցը 1918 թ., Երևան, 1997, էջ 249:

⁴ Տես ՀԱԱ, ֆ. Պ - 200, ց. 1, գ. 125, ք. 8: Խոսք, Երևան, 1918, ք. 3:

⁵ Նույն տեղում, գ. 126, ք. 126:

զինվորական շինել կամ համազգեստ ունեցող տղամարդկանց: Այնուհետև խաբուրթյանը ցուցակագրում են բոլորին: Հաստատվելով, այս կամ այն գյուղում նրանք հայտարարում են, թե այսուհետև խաղաղություն կտիրի, որովհետև բոլոր հանցավոր տարրերը պատժված են: Ուստի առաջարկում են ամենքին գալ ու մերկայանալ և վկայականներ ստանալ, որպեսզի այլևս նրանց ոչ տաճիկ ասկյարները, ոչ էլ թաթար ու քուրդ խուժանը չհամարձակվեն դիպչել: Նույն նպատակով հայտարարում են, թե բոլոր ցուցակագրվողներին հաց են տալու: Ժողովուրդը, հավատալով թուրքերի խոսքերին, միամտորեն ցուցակագրվում է: Հետագայում օգտվելով այդ ցուցակներից, բոլոր երիտասարդներին զանազան պատրվակով մեկ-մեկ, երբեմն խուժ-խուժ կանչում Կարս, Էրզրում և այլ տեղեր ուղարկում, որտեղից նրանք այլևս չեն վերադառնում: Հետևանքը լինում է այն, որ ամբողջ գավառը մարդազրկվում է, հատկապես երիտասարդ ու կարող արական սեռից: 1918 թվականի թուրքական օկուպացիայի հետևանքով նվազում է բնակչության թիվը Ալեքսանդրապոլի գավառում, փոխվում բնակչության կազմը: Գավառի բնակչության մի ստվար զանգված փախնում է, փորձելով փրկվել թուրքական սարսափներից: Թուրքական օկուպացիայի շրջանում նկատվում է բնակչության հոսք գյուղից քաղաք: Ալեքսանդրապոլում և գավառում մեծ թիվ էին կազմում գաղթականները: Հայաստանի կենտրոնական վիճակագրական բյուրոյի 1919 թվականի տվյալների համաձայն Ալեքսանդրապոլի գավառն ուներ 152414 բնակչություն/ ժխերի թիվը 18220 էր/, որից բնիկներ էին միայն 118053-ը, իսկ մնացածները գաղթականներ էին:¹ Ալեքսանդրապոլի գավառում կար 34361 գաղթականներ, որից 31989-ը թուրքահայ և 2372-ը ռուսահայ:²

Փոխվում է նաև Ալեքսանդրապոլի գավառի վարչատարածքային կառուցվածքը և սահմանները: Մասնավորապես 1918թ. դեկտեմբերից Հայաստանի Հանրապետությանն անցած Ալեքսանդրապոլի գավառի կազմում արդեն չէր մտնում Ղարաբիլիսայի գավառամասը 54078 բնակչությամբ (1915թ. տվյալներով), որը 1918թ. հոկտեմբերից դարձել էր ինքնուրույն գավառ: Ալեքսանդրապոլի գավառը բաժանվում է 4 գավառամասերի: Հայաստանի կենտրոնական վիճակագրական բյուրոյի 1919 թվականին տվյալների համաձայն գավառն ուներ 129 գյուղ, 25 գյուղական հասարակություն:³

1918 թվականի նոյեմբերի 28-ին ՆԳՆ-ի կողմից Ալեքսանդրապոլի գավառային կոմիսար է նշանակվում Նոհրատյանը:⁴ Նշանակվում են գավառամասային կոմիսարներ: Հունվարի 25-ից Ալեքսանդրապոլում Հայաստանի ներկայացուցչությունը դադարեցնում է իր գործունեությունը, իսկ փետրվարի 1-ից վերացվում է:⁵ Ավելի ուշ մայիսի 4-ի Քաղաքային կոմիտեի ընտրությունների արդյունքում վերակազմավորվում են տեղական ինքնակառավարման մարմինները:⁶

Բնակչության նվազումը և սահմանների փոքրացումը ծանր հետևանքներ է ունենում Ալեքսանդրապոլի տնտեսական զարգացման համար: Կառավարությունը ելնելով Երևանում բնակարանների սղությունից որոշ հիմնարկություններ

տեղափոխում է Ալեքսանդրապոլ:¹ Ինչպես բնակչության թվի աճի, այնպես էլ գավառի տնտեսական զարգացման համար կարևոր նշանակություն է ունենում համալսարանի բացումը Ալեքսանդրապոլում:

1919 թվականին Ալեքսանդրապոլի բնակչության թիվն աճում է նաև ի հաշիվ Աղբեջանից և Վրաստանից բռնազաղթածների:² Ալեքսանդրապոլի գավառի տնտեսական զարգացման համար կարևոր էր նաև տարածքի ընդլայնումը:³ 1920 թվականի հունիսին Հայաստանի Հանրապետության տարբեր շրջանների և կենտրոնի միջև կայանքը հստակեցնելու և տեղերում իշխանությունը ուժեղացնելու նպատակով կատարվում է վարչական բաժանում, որի արդյունքում կազմվում է Շիրակի նահանգը:⁴

Հայաստանի զինակալված շրջաններում 1918թ. թուրքերի վարած քաղաքականության նպատակը ոչ միայն հայ բնակչության կոտորածն էր, այլև թալանելով նրա վերջին ունեցվածքը, խարխլել հայոց պետության տնտեսական հիմքերը և դրանով իսկ անհնար դարձնել նրա հետագա գոյությունը: Եվ, իսկապես, Հայաստանի Հանրապետությունն իր կարծատև գոյության ընթացքում անընդհատ զգաց այդ քաղաքականության ծանր հետևանքները:⁵ Չնայած կառավարության ջանքերին դրանք իրականացնել չհաջողվեց: Թուրքերի քաղաքականության հետևանքով ստեղծված ծանր դրությունը զգալի էր հատկապես Ալեքսանդրապոլի գավառում, որը թուրքերի նահանջից հետո դեռ երկար ժամանակ գտնվում էր նրանց թողած ավերածությունների ազդեցության ներքո:⁶

1918թ. թուրքական զինակալման շրջանում Ալեքսանդրապոլ քաղաքը գավառի համեմատությամբ քիչ էր տուժել: Առավել տուժել էր Ալեքսանդրապոլի գավառը:⁷ 1918թ. թուրքական քաղաքականության հետևանքով ամբողջովին քայքայվել էր գավառի տնտեսության հիմնական ճյուղը՝ գյուղատնտեսությունը:⁸

Թուրքերի վերը նշված քաղաքականության մասին է վկայում այն հանգամանքը, որ նրանք հեռանալով Անդրկովկասից իրահրում են հայ-վրացական պատերազմը, որից մեծապես տուժում է Ալեքսանդրապոլի գավառի բնակչությունը: Հեռանալուց առաջ թուրքական իրամանատարությունը միաժամանակ միմյանցից զաղտնի և Վրաստանի և Հայաստանի կառավարություններին տեղեկացնում է վիճելի տարածքները նրանց հանձնելու մասին, բացառելով հարցի խաղաղ լուծման հնարավորությունը: Ինչքան էլ որ Հայաստանի կառավարությունը փորձում է ձեռնպահ մնալ ռազմական գործողություններից, դա նրան չի հաջողվում: Հայաստանը ներքաշվում է հայ-վրացական պատերազմի մեջ:⁹

¹ Տես ՀԱԱ, ֆ. Պ-105, ց.1, գ.2778, ք. 7:

² Նույն տեղում, գ. 2976, ք. 8:

³ Նույն տեղում, գ. 135, ք. 29:

⁴ Նույն տեղում, գ.26, ք.56: «Շիրակի աշխատավոր», Ալեքսանդրապոլ, 1920, թիվ 25:

⁵ Տես Հակոբյան Ա., Հայաստանի խորհրդարանը և քաղաքական կուսակցությունները, էջ 2, «Հորիզոն» 1918, 15 օգոստոսի:

⁶ Տես Հայաստանի ծայր, Երևան, 1919, թիվ 21:

⁷ Տես, Բաղալյան Խ., Գերմանա-թուրքական օկուպանտները Հայաստանում, 1918թ., Երևան, 1962, էջ 19:

⁸ Տես ՀԱԱ, ֆ. Պ-200, ց.1, գ.128, մաս 3, ք.231:

⁹ Նույն տեղում, գ.135, ք.29:

¹⁰ Տես Մելքոնյան Ա., Ջավախքը 19-րդ դարում և 20-րդ դարի առաջին քառորդին, Երևան, 2003, էջ 298:

¹ Տես ՀԱԱ, ֆ. Պ- 200, ց.1, գ. 126, ք.126:

² Նույն տեղում, ֆ. Պ-127, ց.1, գ.2976, ք.20:

³ Նույն տեղում:

⁴ Նույն տեղում, գ. 4, ք. 20:

⁵ Նույն տեղում, ց.2, գ.366, ք. 2:

⁶ Նույն տեղում, ց.1,գ.126,ք 74:

⁷ Նույն տեղում, ֆ.Պ-105, ց.1, գ.2807, ք.1:

Սկսված պատերազմը աղետալի կացություն է ստեղծում Ալեքսանդրապոլի գավառում: Բնակչությունից խլվում են թուրքերից թաքցրած այուրի վերջին պաշարները, բանակ են զորակոչվում թուրքական բռնություններից մի կերպ խույս տված երիտասարդները:¹ Պարենային վիճակը, հատկապես գաղթականության դրությունը ավելի է ծանրանում փետրվարին, երբ ձմեռային բուքերի պատճառով փակվում են Ղարսի և Ջաջուռի երկաթուղու ճանապարհները, որոնցով սոված գաղթականությանը պարեն էին հասցնում անգլիական, ֆրանսիական և ամերիկյան միսիոներները:² Ալեքսանդրապոլում և գավառում մեծ թիվ կազմող հազարավոր գաղթականները սպասում էին սահմանների բացվելուն:³

Կարսը միայն 1919 թվականի մայիսին է հանձնվում Հայաստանին: Մինչ այդ Ալեքսանդրապոլի գավառում մեծ թիվ կազմող գաղթականների հարցով Ալեքսանդրապոլում փորձում էր զբաղվել Քաղաքային ինքնավարության գաղթականական կոմիտեն, որի նախագահն էր Մ.Ղազարյանը: Կոմիտեի նիստերի արձանագրությունները վկայում են, որ չնայած կառավարության աջակցությանը, տեղական լիազորների անբարեխիղճ աշխատանքի հետևանքով, այն չի կարողացել կատարել իր առջև դրված խնդիրը:⁴ Այս կոմիտեն գործում է մինչև 1919թ. ապրիլը և լուծարվում, որից հետո գաղթականների պարենավորման գործը իր վրա է վերցնում Ամերիկյան կոմիտեն:

Գաղթականների վիճակը բարելավելու անհաջող փորձերը հանգեցնում են գաղթականության և կառավարության հարաբերությունների ծայր աստիճան սրվելուն:⁵ Գաղթականները, խմբեր կազմելով, անկարգություններ են անում, փորձում սեփական միջոցներով լուծել պարենավորման հարցը:⁶

Հայաստանի Հանրապետության ոչ մի շրջանում անօրինականություններն ու թալանը չէին ընդունել այդպիսի համատարած բնույթ, ինչպես Ալեքսանդրապոլում և նրա շրջաններում: Այստեղ օրը ցերեկով զինված հորդանքեր հարձակվում են և ջշում այս ու այն գյուղի անասունները, թալանում մարդկանց: Գյուղից քաղաք կամ գյուղից գյուղ գյուղացիները ճանապարհորդում են մեծ խմբերով: Գյուղերում գյուղացիների կողմից նշանակվում են գիշերապահներ, որոնք հսկում էին գյուղի հանգիստը:⁷

Սակայն ոչ բոլոր գաղթականներն են կարողանում այդ միջոցներով պահպանել իրենց գոյությունը: Հազարավոր գաղթականների մահվան հետևանքով Ալեքսանդրապոլում տարածվում են վարակիչ հիվանդություններ:⁸

Ալեքսանդրապոլի բնակչության մեծ մասը հիմնականում տուժել է սովին ուղեկցող համաճարակներից:⁹

1919թ. հունվարից արդեն գավառը հայտնվել էր սովի ճիրաններում: Սկզբում այն տարածված էր միայն բնակչության որոշ մասի

որբերի, գաղթականների և չքավորների մոտ: Նույնը չէր վիճակը նաև տարբեր վայրերում:¹

Հայաստանի կառավարությունը սովը հաղթահարելու և վիճակը հավասարեցնելու համար դիմում է կտրուկ միջոցների: Մասնավորապես, 1918 թվականի աշնանը նա մտցնում է բամբակի և հացի մեմաշնորի, փորձում կատարել անասունների և մթերքների բռնագրավում, գների սահմանափակում և այլն:² Պետական մեմաշնորի և գների սահմանափակումը խանգարում են տնտեսության զարգացմանը: Նախ դրանք գրկում են գյուղացիներին շահագրգռվածությունից, և երկրորդ իշխանությունների անվարժության հետևանքով մեծ չափեր են ընդունում կամայականությունները և չարաշահումները:

Հայաստանի Հանրապետության պետական իշխանությունները չկարողացան հանդես գալ որպես մեկ ամբողջական մարմին՝ ընդհանուր պետական շահերով: Հայաստանի կառավարությանը չհաջողվեց ստեղծել կառավարման միասնական համակարգ, մասնավորապես՝ իր քաղաքականությունը հավատարմորեն իրականացնող տեղական իշխանության մարմիններ:³ Պետական մեմաշնորի ու բռնագրավումների քաղաքականությունը և դրան ուղեկից չարաշահումները, զեղծումները, առանձին սպառազեն խմբերի կամայականությունները մեծ չափեր են ընդունում:⁴ Ինքնագլուխ բռնագրավումներով են զբաղվում թե՛ Ներքին գործերի մարմինները, թե՛ գործառնասերը և թե՛ նույնիսկ գաղթականները, և մասնավոր մաուզերիստական խմբերը:⁵

Հայաստանի Հանրապետության կառավարման համակարգին հատուկ կենտրոնական կառավարության և նահանգական ու գավառային վարչությունների միջև եղած հակասություններն ու անհամաձայնեցված գործողությունները հնարավորություն չեն տալիս առավելագույն օգտագործել 1919թ. ապրիլ-մայիսին ազատագրված վայրերի հնարավորությունները երկրի տնտեսական վիճակը բարելավելու գործում: Մասնավորապես, Վանանդն իր հարուստ լեռնային արտոններով, անասնապահությամբ, հարուստ անտառներով չի օգտագործվում հանրապետության այլ շրջաններում, հատկապես, Ալեքսանդրապոլում սովը մեղմելու համար:⁶ Հայաստանի կառավարությունը սովը հաղթահարելու նպատակով փորձում է լուծել հողային հարցը:⁷ Կառավարությունը, սովը հաղթահարելու գործում, մեծ կարևորություն է տալիս հարևան մահմեդականների, մասնավորապես Աղբաբայի թուրքերի հետ հարաբերությունների հաստատմանը:⁸

Սակայն կենտրոնական և տեղական իշխանությունների անհամաձայնեցված գործողությունները, իրավունքների և պարտականությունների խառնաշփոթը

¹ Տես ՀԱԱ, ֆ.Պ-105, ց.1, գ.3003, ք.3:

² Տես Մարդկայնություն, թիվ 3, Երևան, 1919:

³ Տես Վրացյան Ս., Հայաստանի Հանրապետություն, Երևան, 1993, էջ 257:

⁴ Տես ՀԱԱ, ֆ.Պ-105, ց.1, գ.715, ք.6:

⁵ Տես «Հայաստանի ծայն», Երևան, 1919, ք.15:

⁶ Տես ՀԱԱ, ֆ. Պ-201, ց. 2, գ.619, ք. 1:

⁷ Տես «Հայաստանի ծայն», Երևան, 1919, թիվ 15:

⁸ Տես Խոջաբեկյան Վ., Հայաստանի բնակչության վերարտադրությունը և տեղաշարժերը XIX-XX դարերում, XXI դարի շեմին, Երևան, 2001, էջ 138:

⁹ Տես «Հայաստանի աշխատավոր», Երևան, 1919, թիվ 27:

¹ Տես ՀԱԱ, ֆ.Պ-127, ց.1, գ. 4, ք.73:

² Նույն տեղում, ֆ.Պ-198, ց.1, գ.15, ք.23, ֆ.Պ-199, ց.1, գ.4, ք.3, ֆ.Պ-200, ց.1, գ.86, ք.3, գ.511, ք.114, ֆ.Պ-202, ց.1, գ.41, ք.16, «Կառավարական լրագրեր», 1918, 16 հոկտեմբեր, Ռ. Հովհաննիսյան 73 Ղաշնակցության դերը Հայաստանի Հանրապետության մեջ, Երևան, 1993, ք.4:

³ Տես ՀԱԱ, ֆ.Պ-196, ց.1, գ.41, ք.17:

⁴ Նույն տեղում, ֆ.Պ-201, ց.1, գ.102, ք.7, ց.2, գ.625, ք.1, ֆ.Պ-202, ց.1, գ.102, ք.1, ֆ.4-404, ց.1, գ.17, ք.6, «Հորիզոն», 1918, 9 հոկտեմբերի, «ժողովուրդ», 1918, 22 սեպտեմբերի:

⁵ Տես Վիրաբյան Վ., Հայաստանի Առաջին Հանրապետության միլիցիան և ներքին գործերի նախարարությունը (1918-1920թթ), Երևան, 2003, էջ 49:

⁶ Տես «Աշխատավորի ծայն», Կարս, 1920, թիվ 7:

⁷ Տես ՀԱԱ, ֆ.Պ-105, ց.1, գ.2787, ք.9:

⁸ Նույն տեղում, ֆ.Պ-201, ց.2, գ.317, ք.23:

թույլ չեն տալիս արդյունավետ օգտագործել ստեղծված հնարավորությունը:¹ Ալեքսանդրապոլի գավառը, մինչև 1920թ-ի նոյեմբերին, թուրքերի կողմից օկուպացվելը, շարունակում էր մնալ սոցիալ-տնտեսական ծանր պայմանների մեջ:

Թեև Հայաստանը հռչակվել էր պառլամենտական հանրապետություն, սակայն հանրապետության գոյության սկզբում պառլամենտը ձևավորվել էր ոչ թե ընտրությունների միջոցով, այլ կազմավորվել էր Ազգային խորհրդի հիմքի վրա կուսակցական համամասնության սկզբունքով: Հետևաբար հանրապետության առանձին շրջաններ, առավել ևս Ալեքսանդրապոլի գավառը, որը միայն 1918թ. դեկտեմբերին ազատագրվեց թուրքական զինակալունից, չունեին իրենց ներկայացուցիչը պառլամենտում:

Հայաստանի Հանրապետությունում կենտրոնական և տեղական (քաղաքային) իշխանությունների իրավասությունների ոչ հստակ տարանջատման պատճառով ամենուրեք առկա էր աշխատանքի նույն գործելակերպը, որից չէր զգացվում, թե երկիրն արտակարգ դրության մեջ է:² Կենտրոնական և տեղական իշխանության մարմինների պայքարը իրավասության սահմանների համար չի թուլանում նաև 1919 թվականի հունիսին կայացած պառլամենտական ընտրություններից հետո, այլ շարունակում է հանրապետության գոյության ամբողջ ընթացքում:

Հայաստանի կառավարման համակարգի մյուս բնորոշ գիծ կառավարող դաշնակցական կուսակցության և Հայաստանի կառավարության միջև գոյություն ունեցող հակասությունն էր կառավարման մեթոդների վերաբերյալ: Դաշնակցական կուսակցությունը, 1919թ. հունիսի պառլամենտական ընտրություններում մեծամասնություն ապահովելով խորհրդարանում, միաժամանակ փորձում էր կառավարման համակարգում հաստատել կուսակցական դիկտատուրա:

Դաշնակցականները կարողանում են բացարձակ մեծամասնություն ապահովել նախ 1919թ. մայիսի 4-ի Ալեքսանդրապոլի քաղաքային Դումայի, ապա հունիսի 21-23-ին տեղի ունեցած Հայաստանի պառլամենտի ընտրություններում:⁴

1919թ. սեպտեմբերին տեղի ունեցած ՀՀԴ 9-րդ համագումարը որոշել էր ստեղծել անկուսակցական միություններ, որոնց ուղղություն տվողը պետք է լիներ դաշնակցական կուսակցությունը:⁵ Քանի որ դաշնակցական կուսակցությունն իր սոցիալական ծրագրերով առանձնապես չէր տարբերվում մյուս սոցիալիստական, այդ թվում և բոլշևիկյան կուսակցությունից, ստեղծված անկուսակցական միությունները հնարավորություն են տվել վերջիններս բացահայտ պայմաններում քարոզել իրենց գաղափարները:⁶ Արդյունքում ստեղծված անկուսակցական միությունները, հեղինակագրվելով իշխանության մարմիններին, շատ շուտով դուրս են գալիս նաև դաշնակցական կուսակցության հսկողությունից:⁷ Մինչև 1920թ. սկզբները բոլշևիկները կարողանում են իրենց ազդեցության տակ զգել դաշնակցականների կողմից ստեղծած անկուսակցական մարմինները՝ հատկապես արհեստակցական միությունները:

¹ Տես ՀԱԱ, ֆ. Դ- 201, ց. 1, գ. 157, ք. 81:

² Տես «Աշխատանք», Երևան, 1919, թիվ 60:

³ Տես Ռուբեն, Հայ յեղափոխականի մը յիշատակները, հ. 7, Երևան, 1990, էջ 230:

⁴ Տես ՀԱԱ, ֆ. Դ-105, ց. 1, գ. 2783, ք. 220:

⁵ Տես Ռուբեն, Հայ յեղափոխականի մը յիշատակները, հ. 7, էջ 226:

⁶ Տես ՀԱԱ, ֆ. 1, ց. 1, գ. 1. ք. 1:

⁷ Տես Ռուբեն, նշված աշխ., էջ 226:

Հայաստանի կառավարությունը, ճիշտ չգնահատելով երկրի ներքաղաքական վիճակը, որոշում է կազմակերպել մայիսյան տոնակատարություններ դաշնակցության դրոշի տակ: Սակայն ստեղծված պայմաններում մայիսնեկյան տոնակատարությունը վերածվում է հակակառավարական միջոցառման: Մասնավորապես, Ալեքսանդրապոլում քաղաքային իշխանություններին և դաշնակցության տեղական կոմիտեին ընդհանրապես չի հաջողվում նախաձեռնությունն իրենց ձեռքը պահել և հենց սկզբից այն անցնում է բոլշևիկներին, որոնք էլ կարողանում են իրենց հետևից տանել զանգվածներին՝ մայիսնեկյան տոնակատարությունը վերածելով հակակառավարական ցույցի:

Հայաստանի կոմունիստական կազմակերպությունները աշխատանք տանելով երկրի ներսում, այնուհանդերձ, իշխանության գրավման խնդիրը կապում էին դրսի ուժերի (խորհրդային Ռուսաստանի) օգնության հետ:¹ Հայաստանի կոմունիստական կազմակերպությունները մայիսի մեկին խորհրդային իշխանության հաստատման խնդիր իրենց առջև չէին դրել և պատրաստ չէին դեպքերի մեծանք գարգացմանը:²

Մայիսի մեկից երկու շաբաթ առաջ Հայաստանի կոմունիստական կուսակցության կոմիտեն շրջաբերական է ուղարկում բոլոր կազմակերպություններին, որ պատրաստվեն տոնել մայիսի մեկը, որը նրանց համար պետք է լիներ զորատեսի օր:³

Մայիսյան ցույցերը ապստամբության վերածվելուն նպաստում են մայիսի մեկին նախ խորհրդային Ադրբեջանի, ապա և խորհրդային Ռուսաստանի կարմիր բանակի Անդրկովկասի ներկայացուցչի վերջնագրերն ուղղված Հայաստանի Հանրապետությանը, որոնցում պահանջվում էին հայկական զորքերը հեռացնել Ղարաբաղից և չկատարելու դեպքում՝ սպառնում պատերազմով:⁴ Այս վերջնագրերն ակնհայտորեն սրում են ներքաղաքական կյանքը Հայաստանում և նպաստում մայիսյան ապստամբությանը այնքանով, որքանով որ Հայաստանի խորհրդայնացումը կապվում է հայ ժողովրդի ֆիզիկական գոյության ապահովության հետ:⁵

Մայիսնեկյան ցույցը ապստամբության վերածելու գործում մեծ դեր է կատարում զորքը: Չնայած զինվորական իշխանություններին հաջողվում է մայիսի մեկին կանխել զորքի մասնակցությունը ցույցերին և հնարավոր անկարգություններին, բայց միտինգի քայքայիչ ազդեցությունը վերացնել հնարավոր չի լինում: Ալեքսանդրապոլի քաղաքային իշխանությունների՝ Մուսայելյանին ձերբակալելու անհաջող փորձից հետո, զինվորներն իրենց հավատարմությունն են հայտնում նրան: Ձորքը չքայքայելու նպատակով նրանց են միանում սպաները՝ ստեղծելով այնպիսի տավորություն, թե ամբողջ զորքն անցել է բոլշևիկների կողմը և պատճառ հանդիսանում տարերային ապստամբության՝ ղեկավարների վերածելով մայիսնեկյան ցույցերի ակտիվ մասնակիցներին:⁶

Մայիսյան ցույցերը կապելով դաշնակցական կուսակցության թուլության հետ և այն համարելով դրսի ուժերի կազմակերպած գործը մայիսի 4-ին

¹ Տես ՀԱԱ, ֆ. 1, ց. 1, գ. 6, ք. 5, Դեկտեմբերյան Սոցիալիստական Մեծ Ռեվոլյուցիայի և Սովետական իշխանության հարթանակը, Երևան, 1960, էջ 301-306:

² Տես ՀԱԱ, ֆ. 4033, ց. 4, գ. 33, ք. 17:

³ Նույն տեղում, ֆ. 1, ց. 1, գ. 6, ք. 1-5, Մայիսյան ապստամբությունը Հայաստանում, Յերեվան, 1930, էջ 32:

⁴ Նույն տեղում, ֆ. 4033, ց. 3, գ. 34, ք. 4:

⁵ Տես Իրագել, Սոսիկ անցեալից, պետրոս, 1964, էջ 84:

⁶ Տես ՀԱԱ, ֆ. 4033, ց. 3, գ. 41, ք. 7:

պառլամենտի դաշնակցական խմբակցության արտակարգ նիստը, որոշում է անմիջապես արձակուրդ ուղարկել պառլամենտը և հայտարարել կուսակցության դիկտատուրա: Մայիսի 5-ին կազմվում է նոր կառավարություն – Համո Օհանջանյանի գլխավորությամբ, բացառապես կուսակցության բյուրոյի անդամներից: Նոր կառավարությունն անմիջապես անցնում է կտրուկ միջոցների: Հայտարարվում է դաշնակցության կուսակցության բոլոր անդամների մոբիլիզացիա:¹

Մինչ մայրաքաղաքում լուծվում էր նոր կառավարության հարցը և վերջինս իր նիստերում որոշում էր կտրուկ միջոցների դիմել, Ալեքսանդրապոլում զնալով ավելի էր խորանում սկսված խռովությունը: Ջորջի տրամադրությունն ի նկատի ունենալով արդեն Ալեքսանդրապոլի կոմիտեն նամակով դիմում է Հայաստանի կոմիտեին, որտեղ ներկայացնելով իրավիճակը պահանջում է ապստամբության սանկցիա տալ:²

Հայաստանի կոմիտեին զգալով, որ ինքը կանգնած է տարերային, անկազմակերպ ապստամբության փաստի առաջ, մայիսի վեցին Ալեքսանդրապոլ է ուղարկում իր ներկայացուցիչներ Դ. Տեր-Սիմոնյանին և Արտ. Մելքոնյանին, նրանց տալով անհրաժեշտ լիազորություններ և միևնույն ժամանակ պարտավորեցնելով, որ «եթե չի կարելի կասեցնել ապստամբությունը, որն անհրաժեշտորեն պետք է անել, ապա միաժամանակ կապվել Ղարաբիլիսայի, չեզոք գոտու և հարակից շրջանների հետ»:³ Մայիսի յոթին Ալեքսանդրապոլում խորհրդակցություն է տեղի ունենում Դ.Տեր-Սիմոնյանի և Արտ. Մելքոնյանի մասնակցությամբ որը բազմակողմանիորեն քննելով ստեղծված իրադրությունը, իշխանությունը գրավելու հետ կապված դժվարությունները, հանգում է այն եզրակացության, որ անհրաժեշտ է ապստամբել և գրավել իշխանությունը: Կազմվում է ռազմահեղափոխական կոմիտեի ապստամբությունը ղեկավարելու համար:⁴ Նման որոշման ընդունումը, պայմանավորված էր քաղաքում ստեղծված իրավիճակով: Ալեքսանդրապոլում փաստորեն տեղի էր ունեցել իշխանությունների կազմալուծում: Ջորջի բացի քաղաքի բոլոր պաշտոնյաներն իրենց հավատարմությունն են հայտնում Մուսայելյանին: Պարզ երևում էր, որ քաղաքը հանձնվելու էր առանց կռվի: Մայիսի ութին ռազմահեղափոխական կոմիտեն կառավարություն է կազմում, որի նախագահ և զինվորական կոմիսար է նշանակվում Ս.Մուսայելյանը, Արտգործկոմիսար Ա.Նուրիջանյանը, ՆԳ կոմիսար՝ Արտ.Մելքոնյանը:⁵ Այնուհետև կատարվում է պատասխանատու աշխատողների նշանակումներ: Ստեղծված կառավարությունում գործի անցնելու համար բավական էր հավատարմություն հայտնել Մուսայելյանին: Բացի քաղաքացիական պաշտոններում նշանակումներ կատարելուց ՌԴ-ն դասավորում է նաև ռազմական ուժերի ղեկավարությունը: Մայիսի ութին ՌԴ-ն մշակում է գործողությունների նախնական ծրագիր, ըստ որի Կարսը, Սարիղամիշը, Լոռին, Ղազախը և մյուս վայրերը պետք է ապստամբեին շեղկոմից հրահանգ ստանալուց հետո: Այս ամենից հետո Մուսայելյանը վերջնագիր է ուղարկում Երևան պահանջելով, որ կառավարությունն իրեն հանձնի իշխանությունը: ՌԴ-ի անունից հեռագրեր են տրվում Կարս, Սարիղամիշ, Ղարաբիլիսա և ուրիշ վայրեր, որոնցով հայտարարվում էր, Հայաստանի խորհրդայնացումը և զինվորական ու

քաղաքացիական իշխանություններին հրահանգվում էր ճանաչել նոր վարչակարգը: Իրենց հերթին տեղական ՌԴ-ի անդամները քաղաքացիական և ռազմական իշխանություններից պահանջում են ենթարկվել Ալեքսանդրապոլի շեղկոմին:¹ Մայիսի տասին Ալեքսանդրապոլի կայազորի պետ գեմ. Խաչատուրովը Մուսայելյանի վերջնագիրը քննարկելու համար գորամասերի հրամանատարների ժողով է գումարում: Ջորամասերի հրամանատարները՝ հենվելով սպաների կարծիքի վրա, որոշում են մնալ գորամասերում, քանի որ հակառակ դեպքում կարգապահությունը խիստ կընկնի և զինվորները կվերածվեն զինված հրոսակների, վտանգավոր լինելով խաղաղ բնակիչների համար:² Շեղկոմին ենթարկվելու որոշում է ընդունում նաև Կարսի կայազորի հրամանատարական կազմը:³

Մայիսի տասի առավոտյան ՌԴ-ն վերջնագիր է նեկայացնում Ալեքսանդրապոլի քաղաքային վարչությանը՝ մինչև ժամը 4-ը առանց դիմադրության քաղաքն հանձնելու մասին:⁴ Միևնույն ժամանակ հրապարակում է մի հայտարարություն, որի մեջ ասվում է, որ Ալեքսանդրապոլում հռչակվում է խորհրդային իշխանություն և կոչ է անում երկրի ազգաբնակչությանը պահպանել հեղափոխական կարգուկանոն: Այնուհետև նույն հայտարարության մեջ շարադրված ութ կետերում շեղկոմը սահմանում է պատերազմական ժամանակաշրջանի մի շարք միջոցառումներ, պահանջում էր, որպեսզի պետական հիմնարկություններն առանց դիմադրության հանձնվեն խորհրդային իշխանությանը:⁵

Փաստորեն մայիսի 10-ին Ալեքսանդրապոլում հաստատվում է ապստամբների իշխանությունը: Տեղական իշխանության մարմիններն առանց կռվի քաղաքն հանձնում են բոլշևիկներին: Հաշվի առնելով այս հանգամանքը, Հայաստանի Հանրապետության կառավարությունը ձգտում էր հարցը լուծել խաղաղ բանակցությունների միջոցով:⁶ Ապստամբներն իրենց հերթին ձգտում էին համոզել դաշնակցականներին, որ Հայաստանի ապագայի համար լավագույն ձևը խորհրդային կարգերի հաստատումն է և որ Ռուսաստանի օգնությամբ հայ ժողովուրդը կարող է միայն գոյատևել:⁷ Սակայն խորհրդային Ռուսաստանը ձգտելով ընդհանրապես Անդրկովկասի խորհրդայնացմանը, այդ ժամանակ Հայաստանի համար նման խնդիր չէր դրել:⁸ Ռուսաստանը պատրաստ չլինելով զենքի միջոցով խորհրդայնացնել Հայաստանը, փորձում էր դրան հասնել բանակցությունների միջոցով: Հետևաբար խորհրդային Ռուսաստանը ակտիվ գործողությունների չէր կարող դիմել ապստամբներին օգնելու համար:

¹ Տես ՀԱԱ, ֆ. 1022, ց. 2, գ. 150, ք. 1:

² Տես նույն տեղում, ֆ. 4033, ց. 3, գ. 41, ք. 14:

³ Տես նույն տեղում, գ. 21, ք. 1-2:

⁴ Տես Կարապետյան Հ., նշվ. աշխ., Երևան, 1961, էջ 143:

⁵ Տես Առաջին մասսայական հեղափոխական շարժումները Հայաստանում, Փաստաթղթերի ժողովածու, Յերեվան, 1932, էջ 286-87, Դոկտեմբերյան սոցիալիստական Մեծ ռևոլյուցիան և սովետական իշխանության հաղթանակը Հայաստանում, Երևան 1960, էջ 319-21:

⁶ Տես ՀԱԱ, ֆ. 4-1022, ց. 2, գ. 137, ք. 4: ֆ. 4-4033, ց. 3, գ. 7, ք. 1-3, ֆ. 4-4015, ց. 1, գ. 5, ք. 1-3, ֆ. Դ-200, ց. 1, գ. 772, ք. 8-9:

⁷ Տես ՀԱԱ, ֆ. 4-4033, ց. 3, գ. 7, ք. 1-3, ֆ. 4015, ց. 1, գ. 5, ք. 1-3, ֆ. 4-1022, ց. 1, գ. 137, ք. 4, ֆ. Դ-200, ց. 1, գ. 772, ք. 8-9:

⁸ Տես Դոկտեմբերյան սոցիալիստական Մեծ ռևոլյուցիան և սովետական իշխանության հաղթանակը Հայաստանում, Երևան, 1961, էջ 328-32: Զոհրաբյան Է., 1920թ. բուրժ-հայկական պատերազմը և տերությունները, Երևան, 1997, էջ 16:

¹ Տես ՀԱԱ, ֆ. 4047, ց. 1, գ. 164, ք. 1:

² Տես Մայիսյան ապստամբությունը Հայաստանում, Յերեվան, 1930, էջ 162-65:

³ Տես Մելքոնյան Ա., նշվ. աշխ., էջ 65:

⁴ Տես ՀԱԱ, ֆ. 1022, ց. 3, գ. 257, ք. 5:

⁵ Տես Վրացյան Ա., նշվ. աշխ., էջ 413:

Բյուրո կառավարությունը եզրակացնելով, որ կառավարման ժողովրդարական մեթոդներով երկիրը չի կարող հաղթահարել ստեղծված սոցիալ-տնտեսական ծանր վիճակը, ամբողջ իշխանությունը կենտրոնացնում է իր ձեռքում հասնելով հանրապետության գոյության սկզբից առկա Հայաստանի կառավարության և դաշնակցական կուսակցության մեջ եղած հակասության հանգուցալուծմանը:¹ Իշխանությունը կենտրոնացնելով իր ձեռքում, Բյուրո կառավարությունը փորձում է վերացնել մայիսյան ապստամբության, իր կարծիքով, հնարավոր պատճառները: Մասնավորապես գտնելով, որ մայիսյան շարժումների գլխավոր պատճառներից մեկը հացի տագնապն է, օրենք է հրատարակում կուսակցած հացը մասնավոր անձանցից հրավաթելու և չունևորներին բաժանելու համար: Բարելավում է պետական պաշտոնության և բանակի նյութական դրությունը, կազմակերպում է կոուպերատիվներ, գրադարաններ, ակումբներ, փորձում լուծել ծայրագավառների սուր կարիքները, որոնց օգնություն է հասցվում թե դրամով և թե մթերքով:²

Միջոցներ են ձեռք առնվում արագացնելու պետական հիմնարկությունների հայացումն ու ազգայնացումը: Հայերեն չիմացող պաշտոնյաները հեռացվում են աշխատանքից:³

Միջոցներ են ձեռք առնվում նաև սպեկուլյացիայի դեմ: Իշխանությունները փորձում են կարգավորել գները:⁴

Հաշվի առնելով այն հանգամանքը, որ ընդհանուր դժգոհություններից մեկը հողագրկությունն էր և որ հողային կոմիտեների գործունեությունը արդյունք չէր տվել, կառավարությունը ընդունում է նոր օրենք: Բանակի կարիքները հոգալու համար և դժգոհությունների առիթները վերացնելու համար ձեռնարկվում են մի շարք այլ միջոցառումներ: Սակայն հարկ է նշել, որ այս միջոցառումները դրական արդյունք չեն ունենում: Թեև Բյուրո կառավարությունը իր մի շարք խիստ օրենքներով ու վճռական պատժիչ գործողություններով ճնշում է բուլշևիկների ապստամբությունը, բայց իրավաբաղադրական տեսակետից երկրում կատարվող իրավախախտումները թուլացնում են պետականության հիմքերը:⁵

Մայիսյան դեպքերը չեն օգտագործվում արտաքին քաղաքական կուրսի փոփոխման համար: Կառավարությունը, հաշվի չառնելով հասարակական կարծիքը, շարունակում է արևմտամետ քաղաքականություն վարել՝ հորհրդային Ռուսաստանին հարկադրելով Թուրքիայի միջոցով հասնել Հայաստանի խորհրդայնացմանը:⁶

ԵՐԿՐՈՐԴ ԳԼՈՒԽԸ՝ «Ալեքսանդրապոլի գավառը թուրքական զինակալման շրջանում (1920թ. նոյեմբեր-1921թ. ապրիլ)» բաղկացած է երեք ենթագլուխներից՝ ա/ Ալեքսանդրապոլի գավառի գրավումը թուրքերի կողմից, բ/ Ալեքսանդրապոլի բուլշևիկյան հեղկոմի գործունեությունը թուրքական զինակալման շրջանում, գ/ Թուրքական զինակալման քաղաքականությունը Ալեքսանդրապոլի գավառում:

Հայաստանի Հանրապետության կառավարությունը, հրաժարվելով Հայաստանի խորհրդայնացումից և միաժամանակ իրական ուժ չունենալով կանգնեցնել թուրքական առաջխաղացումը, Ալեքսանդրապոլի գավառի

բնակչությանը թողնում է անպաշտպան թուրքական անեղ վտանգի դեմ հանդիման: Կարսի անկումից հետո հայոց բանակը կորցնելով հավատը սեփական ուժերի նկատմամբ, բարոյալքվում է: Դրությունը փրկելու հուսահատ փորձերից հետո, Հայաստանի կառավարությունը նոյեմբերի 3-ին զինադադար է խնդրում թուրքերից: Իր հերթին բեմալական կառավարությունը նոյեմբերի 2-ին պաշտոնական առաջարկ էր արել հաշտության բանակցություններ սկսելու համար: Սակայն կառավարությունից ստացված նոտան Կարաբեքիրը հայոց հրամանատարությանն ուղարկում միայն նոյեմբերի 5-ին: Իսկ մինչ այդ, նոյեմբերի 4-ին գրավում է Ալեքսանդրապոլից 18 կմ հեռու գտնվող Կղզխախալը և անմիջական վտանգ ստեղծում Ալեքսանդրապոլի համար: Սա մեծ խուճափ է առաջացնում քաղաքում: Նոյեմբերի 5-ին Ալեքսանդրապոլը թողնում են քաղաքի զինվորական և քաղաքացիական իշխանությունները՝ մատնելով այն անիշխանության ու թալանի, ավերման ու հրդեհի: Ձորավոր Միլիկյանի թուլյալությանը այստեղ ընտրվում է 15 հոգուց բաղկացած կուսիցիոն մարմին՝ Լ. Սարգսյանի գլխավորությամբ: Վերջինս նշանակվում է նաև Ալեքսանդրապոլում Հայաստանի կառավարության ներկայացուցիչ՝ խորհրդականներ ունենալով Ենովք Միրաբյանին և Պ.Շերմազանյանին: Նոյեմբերի 6-ին Ալեքսանդրապոլում զինադադար է կնքվում, պայմանով, որ հայկական զորքերը Արփաչայից պետք է արևելք քաշվեին առնվազն 15 կմ, բայց քաղաքը չպետք է գրավվեր թուրքերի կողմից, այլ միայն բերդն ու կայարանը: Հինադադարը կնքվում է տասն օրվա ժամկետով, որպես նախնական զինադադար, որին պետք է հաջորդեր հաշտության բանակցություններ սկսելու զինադադարը: Սակայն հաջորդ օրը, նոյեմբեր 8-ին, Կարաբեքիրը նոր ծանր պայմաններ է առաջ քաշում՝ նպատակ ունենալով շարունակել առաջխաղացումը: Հայաստանի կառավարությունը, ճիշտ չգնահատելով ստեղծված իրավիճակը, չի ընդունում այս պահանջները և շարունակում է պատերազմը: Հարկ է լինում ռազմական գործողությունների մի քանի օր, որպեսզի պագ դառնար, որ հաշտության կնքումն ամեն գնով անհրաժեշտ էր: Նոյեմբերի 11-ից մինչև 14-ը տևած ռազմական գործողությունների ընթացքում թուրքերը գրավում են Ալեքսանդրապոլի գավառը, որի անպաշտպան մնացած բնակչությունը ստիպված է լինում «աղ ու հացով» դիմավորել իր թշնամուն: Հայաստանի Կառավարությունը մերժում է նոյեմբերի 8-ի թուրքական վերջնագիրը և շարունակում պատերազմը ոչ այնքան հույսը դնելով իր բարոյալված բանակի, որքան դիվանագիտական միջնորդության վրա: Սակայն նույնքան ծանր պարտություն է կրում դաշնակցական դիվանագիտությունը: Թուրքերի առաջխաղացումը մտնում էր թե խորհրդային Ռուսաստանի և թե Անտանտի քաղաքական շահերի մեջ: Դաշնակիցներն հույս ունեին, որ թուրքական առաջխաղացմանը կհաջորդի թուրքական ագրեսիայի ընդլայնումը Անդրկովկասում, ինչը կհանգեցնի պատերազմի՝ Թուրքիայի և Ռուսաստանի միջև: Ինչ վերաբերում է խորհրդային Ռուսաստանին, ապա այն տալով դիվանագիտական միջնորդության համաձայնությունը, ռազմական օգնությունը պայմանավորում էր Հայաստանի խորհրդայնացմամբ: Մերժելով խորհրդային Ռուսաստանի Հայաստան գործ մտցնելու առաջարկը, Հայաստանի կառավարությունը հնարավորություն է տալիս թուրքերին հանդես գալ որպես «հեղափոխական, ազատարար» բանակ, որի նպատակն էր «փրկել հայ աշխատավորությանը դաշնակցականների լծից և Հայաստանում հաստատել բանվորա- գյուղացիական կարգեր»:

Անպաշտպան մնացած Ալեքսանդրապոլի գավառը գրավվում է թուրքերի կողմից: Ալեքսանդրապոլի բուլշևիկները, փորձելով փրկել բախտի քմահաճույքին

¹ Տես ՀԱԱ, ֆ. 4047, ց. 1, գ. 167, ք. 1:

² Տես Շիրակի աշխատավոր, Ալեքսանդրապոլ, 1920թ., թիվ 28:

³ Տես ՀՀ Պառլամենտի օրենքները, Երևան, 1998, էջ 341:

⁴ Տես ՀԱԱ, ֆ. 7-105, ց. 1, գ. 2779, ք. 106:

⁵ Նույն տեղում, ֆ. 201, ց. 1, գ. 287, ք. 4-7:

⁶ Տես Ձոհրաբյան է, 1920թ. թուրք-հայկական պատերազմը և տերությունները, Երևան, 1997, ք. 76:

մնացած բնակչությանը թուրքական սարսափներից, համաձայնում են Ալեքսանդրապոլի գավառում խորհրդային իշխանություն հռչակելու թուրքերի առաջարկին: Ի դեպ սկզբնական շրջանում թուրքերն Ալեքսանդրապոլի Շեղկոմին ստիպում են հանդես գալ որպես Հայաստանի Շեղկոմ նպատակ ունենալով իրենց օկուպացիոն ռեժիմը տարածել ողջ Հայաստանի վրա: Խորհրդային իշխանությունն իրենց ծառայեցնելու նպատակով թուրքերը քաղաքում և գյուղերում ստեղծում են իշխանության մարմինների լայն ցանց՝ քաղաքի և քաղաքամասերի, գավառի և գավառամասերի կոմիսարներ, քաղաքային և գավառային միլիցիա: Գավառամասերի կոմիսարներն, իրենց հերթին, գյուղերում ընտրում են գյուղական կոմիսարներ և կուսակցական կոմիսարներ:¹

Ալեքսանդրապոլի Շեղկոմի վարչական ապարատի առանձին, մասնավորապես՝ լուսավորության, սոցապահովության, վիճակագրության, պարենավորման, ֆինանսական, փոստ-հեռագրական բաժինները չգործեցին, կամ էլ մասամբ գործեցին՝ կյանքում իրական պայմաններ չլինելու պատճառով: Գործեցին միայն իշխանության այն մարմինները, որոնց միջոցով թուրքերն իրականացնում էին բնակչության թալանն ու տեռորը: Մասնավորապես ներքին գործոց բաժինն ու Արտակարգ հանձնաժողովը իսկական պատուհաս դարձան թուրքական սարսափներն ապրող Ալեքսանդրապոլի գավառի բնակչության գլխին:

Թուրքական հրամանատարությունը, ասկյարներ տրամադրելով և զինելով Շեղկոմին ու նրա բաժիններին, նպատակ ուներ ոչ թե գավառում և քաղաքում կարգ ու կանոն հաստատել, ոչ թե խորհրդային իշխանությունն ամրապնդել, այլ խորհրդային իշխանության այդ մարմինների միջոցով տեռորի ու թալանի իր քաղաքականությունն իրականացնել: Դժբախտաբար թուրքերի հաշիվները ճիշտ են դուրս գալիս: Ստեղծված իշխանության մարմինները սեփական ժողովրդին թալանելու և տեռորի ենթարկելու գործում փորձում են գերազանցել մեկը մյուսին:²

Ալեքսանդրապոլի բուլձիկները, ձգտելով հեղափոխականացնել թուրքական բանակը, գործնականորեն ապացուցելու համար իրենց հավատարմությունը հեղափոխությանը դիմում են անօրինական բռնությունների: Հակահեղափոխության դեմ պայքարն ուղեկցվում էր բռնագրավումներով, որոնք կատարվում էին իբր ժողովրդին սովից փրկելու նպատակով, բայց իրականում նրանք սկսում են բռնիս բուն իմաստով թալանել բնակչությանը: Բռնագրավումները իրականացնելու էր բռնագրավումների բաժինը, բայց այն իրականացնում էին բոլոր կոմիսարները և մասնավորապես միլիցիան, որն իսկական փորձանք էր դարձել բնակչության գլխին: Միլիցիան կատարում էր բազմաթիվ անօրեն խուզարկություններ, բռնագրավումներ, բանտարկություններ: Քանի որ այս գործընթացը արդեն դարձել էր անկառավարելի, ներքին գործերի կոմիսարը 1920թ. դեկտեմբերի 28-ին ստիպված է լինում հրամայել բոլոր կոմիսարներին դադարեցնել ինքնազուխ ռեկվիզիցիան՝ այն համարելով բռնագրավումների բաժնի իրավունքը:³ Բռնագրավման բաժինը փորձում է այս գործն իրականացնել կազմակերպված ձևով: Բռնագրավված իրերը կենտրոնանում են առանձին

¹ Տես, ՀԱԱ, ֆ. 140, ց. 1, գ. 1, թ. 40:

² Նույն տեղում, ֆ. 144, ց. 1, գ. 1, թ. 26:

³ Նույն տեղում, ց. 2, գ. 33, թ. 27:

⁴ Նույն տեղում, ց. 1, գ. 1, թ. 38:

մարդկանց ձեռքերում:¹ Ընդ որում բռնագրավումներն հաճախ կատարվում էին թուրքերի հետ միասին՝ նրանց տալով օրինական բնույթ:²

Քաղաքը և ամբողջ գավառը թալանելուց և բնակչության մեծ մասին կոտորելուց հետո թուրքերը բացահայտ պայքար են սկսում կոմունիստների դեմ՝ ամեն կերպ ձգտելով նրանց ներքաշել կոնֆլիկտի մեջ: Հայտնվելով անելանելի վիճակի մեջ՝ Ալեքսանդրապոլի Շեղկոմն իր հեռագրերով Հայիեղկոմից խնդրում է ուղղություն տալ ստեղծված իրավիճակից դուրս գալու համար:³

Հայաստանի կոմունիստական կուսակցության Կենտկոմը, տեղում իրադրությանը ծանոթանալու համար, ուղարկում է պատասխանատու ընկերներից բաղկացած հանձնաժողով: Հայաստանի ՌԿԿ-ն, 1921թ. հունվարի 23-ին քննարկելով հանձնաժողովի զեկուցումը գտնում է, որ Շեղկոմի հետագա գոյությունը Ալեքսանդրապոլում քաղաքական տեսակետից անհամադրժեղի և վնասակար է, որոշում է ետ կանչել Ալեքսպոլի Շեղկոմը և նրա անունից հատուկ ղեկավարացիա հրապարակել իշխանությունից իր հրաժարականի մասին:⁴ Հունվարի 25-ին ՌԿԿ Կենտկոմի և Հայաստանի Շեղկոմի դիրեկտիվների համաձայն Ալեքսանդրապոլի Շեղկոմը իր վերջին նիստում որոշում է իշխանությունից հրաժարվել:⁵ Սրան հետևում է հունվարի 27-ի խորհրդային միլիցիայի կազմալուծման և քաղաքային միլիցիայի ստեղծման մասին որոշումը:⁶ 1921թ. փետրվարի մեկին՝ Արշակունու և Գրիգորյանի հետ բանակցելուց հետո, քաղաքային միլիցիայի պետ Մատինյանի կողմից հայտարարություն է արվում նոր քաղաքային միլիցիայի ստեղծման մասին, որի նպատակն էր պահպանել կարգ ու կանոնը քաղաքում և պաշտպանել բնակիչներին՝ առանց կուսակցական և ազգային տարբերության:⁷

Թուրքերը հայ բնակչությանը թալանելու և կոտորելու նոր մեթոդներ են ստեղծում: Նրանք փակում են ճամապարհները դեպի գյուղերը և, հակառակը, գյուղերից չեն թողնում ոչ մի հատիկ ցորեն բերել քաղաք: Նպատակն այն էր, որ անխուսափելի սովի և ահավոր ցրտերի հետևանքով լրացվեր չարածք: Սովն ու ցուրտը հազարավոր մարդկանց կյանքեր էին խլում, մարդիկ ընկնում էին փողոցներում, երեխաները մեռնում էին բոլորի առաջ: Մանկատներն ու հանրակացարանները լիքն էին դիակներով: Քաղաքը վերածվում է համընդհանուր զերեզմանի:⁸ Ալեքսանդրապոլի բնակիչները քաղաքից դուրս գալու համար խնդրագրեր են ուղարկում Ալեքսանդրապոլի միլիցիային, որպեսզի վերջինս միջնորդեր թուրքական կառավարության առաջ:

Թուրքերը գտնում են բնակչության վերջին ունեցվածքը թալանելու հերթական ձևը: Օգտվելով ստեղծված ծանր դրությունից նախաձեռնող ասկյարները գաղտնի ցորեն ու ալյուր են բերում գյուղերից քաղաք և վաճառում բացառապես ոսկով, արծաթով, հագուստներով և թանկարժեք իրերով:

¹ Տես ՀԱԱ, ֆ. 3, ց. 1, գ. 3, թ. 5:

² Տես, Հայաստանի միջազգային դիվանագիտության և Սովետական արտաքին քաղաքականության փաստաթղթերում, Երևան 1972, էջ 489-490:

³ Տես, ՀԱԱ, ֆ. 114, ց. 2, գ. 33, թ. 16:

⁴ Տես, Ս. Տ. Ալիխանյան, նշվ. աշխ., էջ 351:

⁵ Տես, ՀԱԱ, ֆ. 114, ց. 2, գ. 33, թ. 55-57, ֆ. 1022, ց. 2, գ. 193, թ. 2-5:

⁶ Նույն տեղում, ֆ. 4033, ց. 2, գ. 1204, թ. 1:

⁷ Նույն տեղում, թ. 3:

⁸ Նույն տեղում, ֆ. 144, ց. 3, գ. 45, թ. 6:

⁹ Նույն տեղում, ֆ. 3, ց. 1, գ. 21, թ. 12:

Խիստ տուժում է ոչ միայն Ալեքսանդրապոլը, այլև ամբողջ գավառը: Ալեքսանդրապոլի գավառի օկուպացված շրջաններում, Խորհրդային Հայաստանի պետական հանձնաժողովի տվյալներով սպանվել են 60000 մարդ, վիրավորվել 30000-ը, սովից մեռել՝ 32000 մարդ, գերեվարվել՝ 26000-ը և բռնաբարվել՝ 50000 կին և աղջիկներ, իսկ թուրքերի հասցրած նյութական վնասը կազմել է 19743680 ռուբլի ոսկով¹: Հանձնաժողովի այս տվյալների մասին Խորհրդային Հայաստանի ժողովրդի նախագահ Ա. Մյասնիկյանը 1921թ. հունիսին ուղղված հեռագրում տեղեկացնում է ՌՖՖՍՀ արտաքին գործերի ժողովում Գ.Վ.Չիչերինին²:

Թուրքական զինակալումից հետո դեռ երկար ժամանակ հայերը զգում էին նրա հետևանքները բոլոր առումներով: Նախ՝ թուրքերը իրենց մոտ գերության մեջ էին պահում բազմաթիվ հայերի և չէին շտապում նրանց ետ ուղարկել: Ընդ որում վերջիններս ապրում էին սոսկալի պայմաններում:³ ՀԽՍՀ-ի կառավարությունը բազմիցս դիմում է Անգորայի կառավարությանը, սակայն եական հաջողության չի հասնում:⁴ Թուրքերը խոսելով բարեկամության, եղբայրության և այլ վեհ գաղափարների մասին, գործնական ոչ մի քայլ չէին անում այս ուղղությամբ՝ ամեն կերպ խոչընդոտելով գործին: Բազմաթիվ հայ գերիներ այդպես էլ չվերադարձան հայրենի օջախ՝ էլ ավելի խորացնելով հայ ժողովրդի ողբերգությունը:⁵ Թուրքերը գերության մեջ էին պահում ոչ միայն Հայաստանից տարված գերիներին, այլև Թուրքիայի տարածքում ապրող հայերին խաբուսությամբ, իբր թե տեղափոխում են Հայաստան, տեղահան էին անում և քշում գերության:⁶

ՎԵՐՋԱԲԱՆՈՒՄ հանրագումարի են բերվում ատենախոսության հիմնական դրույթները և ցույց է տրվում, որ՝

1. 1918-1921թթ. թուրքերը Ալեքսանդրապոլի գավառում շարունակել են արևմտահայության նկատմամբ իրականացրած ցեղասպանության քաղաքականությունը: Թուրքերի քաղաքականությունը աննպաստ պայմաններ է ստեղծել Ալեքսանդրապոլի գավառի սոցիալ-տնտեսական զարգացման համար:

2. Ալեքսանդրապոլի գավառի ներքաղաքական կյանքը մեծապես պայմանավորված է եղել Հայաստանի քաղաքական համակարգի առանձնահատկություններով, որոնք են կենտրոնական և տեղական իշխանությունների հակասությունները, նրանց պայքարը իրավասությունների սահմանների համար, հանրապետության կառավարություն և կառավարող դաշնակցական կուսակցության միջև եղած հակասությունը կառավարման մեթոդների վերաբերյալ:

3. Թուրքերը Ալեքսանդրապոլի գավառը հեշտությամբ գրավել են ռազմական հաջողությունները զուգակցելով դիվանագիտական խաղերով: Նրանք իրենց առաջխաղացումը փորձել են պայմանավորել Խորհրդային Ռուսաստանի շահերով, մի կողմից տպավորություն ստեղծելով, թե իրենք կողմ են անկախ Հայաստանի գոյությանը, Հայաստանի կառավարությանը դրդել են չնդունել Հայաստանի խորհրդայնացման վերաբերյալ Խորհրդային Ռուսաստանի առաջարկը, մյուս կողմից ռազմական առաջխաղացմամբ և զինադադարի նոր ծանր

¹ Տես, ՀԱԱ, ֆ. 114, ց. 1, գ. 131, ք. 1:

² Տես, Ե. Սարգսյան, Ռ. Սահակյան, Հայ ժողովրդի նոր շրջանի պատմության նենգափոխումը թուրք պատմագրության մեջ, Երևան 1963, էջ 60:

³ Տես, ՀԱԱ, ֆ. 1022, ց. 3, գ. 351, ք. 1:

⁴ Նույն տեղում, ֆ. 114, ց. 2, գ. 109, ք. 51:

⁵ Նույն տեղում, ֆ. 3, ց. 1, գ. 21, ք. 36:

⁶ Նույն տեղում, ֆ. 114, ց. 1, գ. 131, ք. 10:

պայմաններով անելանելի վիճակի մեջ դնելով Հայաստանի Հանրապետության կառավարությանը, ստիպել են խաղաղ ձևով իշխանությունը հանձնել բոլշևիկներին:

4. Ալեքսանդրապոլի բոլշևիկները, փորձելով փրկել բախտի քմահաճույքին մնացած բնակչությունը թուրքական սարսափներից, համաձայնել են Ալեքսանդրապոլում խորհրդային իշխանություն հռչակելու թուրքերի առաջարկին: Թուրքերն Ալեքսանդրապոլի խորհրդային իշխանությունը ճանաչել են այնքանով, որքանով այն պետք է եղել իրենց մտադրությունները իրականացնելու համար:

Ատենախոսության հիմնական դրույթները շարադրված են հեղինակի հետևյալ հոդվածներում.

1. Ալեքսանդրապոլի գավառի գրավումը 1920թ., Հայոց պատմության հարցեր, Երիտասարդ գիտաշխատողների հոդվածների ժողովածու, ՀՀ ԳԱԱ Պատմության ինստիտուտ, Երևան, 1997, էջ 75-87:

2. Ալեքսանդրապոլի բոլշևիկյան հեղկոմի գործունեությունը 1920թ. նոյեմբեր-1921թ. հունվարին, Գիտական աշխատություններ, Գյումրի 1998, էջ 117-126:

3. Մայիսյան ապստամբության պատմությունից, ՀՀ ԳԱԱ, ՇՀՀԿ, Գիտական աշխատություններ, ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատարակչություն, Գյումրի, 2000, էջ 121-128:

4. Թուրքերի ցեղասպանության քաղաքականության շարունակությունը Ալեքսանդրապոլի գավառում Բանբեր Հայաստանի արխիվների, 2005, N 1, էջ 85-94:

АЛЕКСАНЯН КАРИНЕ ВАНИЧКАЕВНА

АЛЕКСАНДРОПОЛЬСКИЙ УЕЗД
(ДЕКАБРЬ 1918г.-АПРЕЛЬ 1921г.)

Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук по специальности 07.00.01 "История армянского народа".

Защита состоится 14 июня 2005г. в 14.00 часов по адресу: 375019, г.Ереван, проспект Маршала Баграмяна 24г, на заседании специализированного совета 004 при Институте Истории Национальной Академии Наук Республики Армения.

РЕЗЮМЕ

На основе архивных материалов, сборников документов, а так же научной литературы в диссертации впервые делается попытка всесторонне, научно-обоснованным образом представить историю Александропольского уезда за 1918-1921гг.

Диссертация состоит из введения, двух глав (шесть пунктов), заключения, списка использованных источников и литературы.

В введении обосновывается актуальность и насущность темы, цель и задачи, научно-теоретическая новизна, практическое значение исследования, представлена степень изучения темы и историография.

В первой главе представлена общественно-политическая жизнь, социально-экономическое положение населения и административно-территориальное устройство Александропольского уезда за 1918-1921гг.

Во второй главе освещена проблема захвата и оккупации Александропольского уезда со стороны турков, продолжение политики геноцида армян со стороны Турции в Александропольском уезде и деятельность Александропольского Ревкома.

В заключении делаются основные выводы диссертации.

Handwritten signature or initials.

ՀՀ Ազգային գրադարան

NLAT00016

Faint, illegible text at the top of the page, possibly bleed-through from the reverse side.

[Faint signature or handwritten text]

11